

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZEMAŞERÎ TEFSİRİNDE CENNET TASVİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARUK KARTAL

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MESUT TAY

ŞUBAT 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

ZEMAŞERİ TEFSİRİNDE CENNET TASVİRİ

YÜKSEK LİSANS TEZİ

FARUK KARTAL
ORCID:0009-0004-9449-1134

DANIŞMAN
DR. ÖĞR. ÜYESİ MESUT TAY

ŞUBAT 2025
BİTLİS

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS ÇALIŞMASI ETİK BEYANI

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisiyim. Hazırlamış olduğum “Zemahşerî Tefsirinde Cennet Tasviri” başlıklı tezde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi; tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu; tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi; kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı; bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

.../02/2025

İmza

Faruk KARTAL

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ YAZIM KILAVUZU UYGUNLUK BEYANI

“Zemahşerî Tefsirinde Cennet Tasviri” başlıklı yüksek lisans tezi Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

/02/2025

Tezi Hazırlayan

İmza

Faruk KARTAL

Danışman

Dr. Öğr. Üyesi MESUT TAY

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Başkanı

Prof. Dr. İsa YÜCEER

T.C.
BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEZ ONAY SAYFASI

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı öğrencisi Faruk KARTAL tarafından hazırlanan “Zemahşerî Tefsirinde Cennet Tasviri” adlı Yüksek Lisans Tezi ile ilgili tez savunma sınavı,/...../20.... tarihinde yapılmış ve tezin oy birliği/ oy çokluğu ile kabul/ red edilmesine karar verilmiştir.

JÜRİ:

Danışman: Dr. Öğr.Üyesi Mesut TAY

(Bitlis Eren Üniversitesi)

Üye: Dr. Öğr.Üyesi Medeni ŞAVLI

(Bitlis Eren Üniversitesi)

Üye: Doç. Dr. Mehmet Zeki Doğan

(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)

İMZA

.....

.....

.....

Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yönetim Kurulunun tarih ve sayılı kararıyla jüri tarafından kabul edilmiş bu çalışmanın yüksek lisans / doktora tezi olarak kabulü onaylanmıştır.

..../...../2025

Prof. Dr. Mehmet Bakır ŞENGÜL
Enstitü Müdürü

T.C.
Bitlis Eren Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi
Âyet ve Hadisler Bağlamında Cennet Tasviri
Faruk KARTAL
Danışman: Dr. Öğr. Üyesi MESUT TAY
Şubat 2025
ÖZET

Zemahşerî Tefsirinde Cennet Tasviri bağlamında ele aldığımız bu çalışmamızda, İslamiyet'te vaad edilen bir âlem olarak cennetin nasıl bir yer olduğunu anlatmaya çalıştık. Tarih boyunca insanlığın ilgisini çeken, ancak duyularla algılanamayan ve Kur'ân-ı Kerîm'de insanları teşvik edici bir şekilde ele alınan cennete, Mu'tezilî âlim Zemahşerî'nin gözünden bakmayı amaçladık. Bu bağlamda “*el-Keşşâf'an hakâ'iki ğavâmizi't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*” eseri çalışmamızın ana kaynağını oluşturmuştur.

Bu çalışma, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konunun amacı, yöntemi ve kapsamı ele alınmıştır. İlk bölümde, çalışmaya kaynaklık eden Zemahşerî'nin hayatına ve 'cennet' kelimesinin semantik yapısına yer verilmiştir. İkinci bölümde, cenneti tasvir eden âyetler ele alınmış ve Zemahşerî'nin bu konudaki görüşleri incelenmiştir. Son bölümde ise cennet hayatı ele alınmış; cennete girenler ve giremeyenler ile cennette hayatın işleyişine dair bilgilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Zemahşerî, Cennet, ,Tasvir

Republic of Türkiye

Bitlis Eren University Graduate School

Department of Basic Islamic Sciences

Master's Thesis

Description of Heaven in the Context of Verses and Hadiths

Faruk KARTAL

The Advisor: Dr. Lecturer Member MESUT TAY

February 2025

ABSTRACT

In this study titled “Description of Heaven in the Tafsir of Zamakhshari” we tried to explain what heaven, which is the world promised in Islam, is like. We aimed to look through the eyes of Zamakhshari, a Mu'tazili scholar, about heaven, which has shaken humanity's curiosity throughout history, but has not been perceived by the senses and is discussed in a way that will encourage people in the Holy Quran. In this context, the work "el-Keşşâf'an hağā' iğı ğavâmiži't-tenzîl ve'uyûni'l-ekāvîl fî vüçûhi't-te'vîl" has become the main source of our study.

This study consists of three parts: introduction and three chapters. In the introduction section, we touch upon the purpose, method and scope of our subject. In the first part, the life of Zamakhshari, who is the source of the study, and the semantics of the word paradise are included. In the second part, the verses describing heaven are discussed and our author's perspective on this subject is examined. In the last chapter, life in heaven is discussed. Here is information about who will or will not enter heaven and how life will work in heaven.

Keywords: Tafsir, Quran, Zamakhshari, Heaven, Description

ÖNSÖZ

Hamd, yalnızca âlemlerin Rabbi olan Allah'a mahsustur. Salât ve selâm, insanlara ancak rahmet olarak gönderilen Hz. Muhammed'e ve onun ashabına olsun. Bu çalışma, mazlumların diyarı olan Gazze halkına armağan olsun.

İnsanoğlunun yaşam süreci doğum ile başlar, hakikat ve kaçınılmaz olan ölüm ile son bulur. Ölüm, her ne kadar insanlığa sevimsiz gelse de sonsuz bir hayata açılan bir kapıdır. Ölümden sonra hayatın olacağı ve insanların önceki hayatlarında yaşadıklarına göre hesaba çekileceği, İslam inancında bir gerçektir. Ahiret hayatındaki hesaptan sonra insanların gideceği iki yer bulunmaktadır: cennet ve cehennem.

Allah tarafından insanlara bizzat vaat edilen cennetin nasıl bir yer olduğu konusu muammadır. Allah, evrensel ilahi mesajında cennet hayatına dair bazı ipuçları vermektedir. Bu ipuçlarını anlamak, bize cennetin nasıl bir yer olacağını gösterecektir. Âlimler, cennet ile ilgili ayetleri detaylıca irdelemiş ve bu konuyu eserlerinde ele almışlardır. Biz bu çalışmada öncelikle Zemahşerî'nin cennet tasvirini, ardından konunun daha iyi anlaşılması için hem mezhep âlimlerinin hem de itikad konusunda ün yapmış âlimlerin yorumlarını ele aldık.

Cenneti tasvir etmeye çalıştığımız bu çalışmamızın bir diğer kaynağı ise hadis kitaplarıdır. Bu çalışmada, merfû hadislerin yanında mevkûf ve maktû hadisleri de ele aldık. Böylelikle cennet ile ilgili akıllarda soru işareti kalmayacak şekilde tüm konulara değinmeye çalıştık.

Çalışmamın başından sonuna kadar desteklerini esirgemeyen başta danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mesut Tay hocama, onun kıymetli abisi Doç. Dr. Hekim Tay hocama ve aileme sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

KISALTMALAR

b.	: Bin - İbn
bkz.	: Bakınız
b.y.	: Yayın yeri yok
c.c.	: Celle Celelühü
Çev.	: Çeviren
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
r.a.	: Radiyallahu anh
s.a.s.	: Sallallahü Aleyhi Vesellem
thk.	: Tahkik eden
ts.	: Tarihsiz
v.	: Vefat tarihi

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ	III
KISALTMALAR	IV
İÇİNDEKİLER	V
GİRİŞ	1
Çalışmanın Konusu ve Önemi	1
Çalışmanın Metodu	4
Çalışmada İstifade Edilen Kaynakların Değerlendirmesi	5
Zemahşerî Asrı, Hayatı ve İlmi Kişiliği	7
Yaşadığı Dönem	7
Hayatı	8
İlim Kişiliği	9

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAŞERÎ TEFSİRİNDE CENNET

1.1.“Cennet” Kelimesin Anlam Alanı	16
1.1.1.Klasik Sözlüklerden Hareketle Cennet Kelimesinin Anlamı	16
1.2.Cennet Kelimesinin Kullanıldığı Formlar	17
1.3.Zemahşerî Tefsirinde Cennet	20
1.4.Zemahşerî Tefsirinde Cennetin Adları	21
1.4.1.Adn Cenneti	21
1.4.2.Firdevs Cenneti	23
1.4.3.Me’vâ Cenneti.....	25
1.5.Cennet Olarak kabul Edilen Diğer Kavramlar	26
1.5.1.Dâru’s-selâm	26
1.5.2.Cennetu’l-huld	27
1.5.3.Dâru’l Mukâme	28
1.5.4.Makâm-ı emin	28
1.5.5.Cennâtü’n-Naîm	29
1.6.Cennetin Teşvik Edilmesi	29
1.6.1.Cennet ve Nimetleri	33

1.6.1.1.Cennet Nehirleri	33
1.6.1.2.Cennet Hurileri	39
1.6.1.3.Cennet Meyveleri ve Ağaçları	44
1.6.1.4.Cennet Gölgeleeri	49
1.6.2.Cennet Ehline Verilecek Hususi Nimetler	52
1.6.2.1.Takılar	52
1.6.2.2.Elbiseler	52
1.6.2.3.Kadehler	55
1.6.2.4.Yataklar ve Döşekler	55
1.6.2.5.Kanepeler, Yastıklar ve Döşemeler	57
1.7. Cennet ile İlgili Kelami Meseleler	57
1.7.1. Rü'yetullah	57
1.7.2. Allah'ın Rızası	60
1.7.3. Cennetin Ebediliği	61
1.7.4. Cennetin Yakınlaştırılması	63
1.8. Cennet Üzerine Değerlendirmeler	63

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAŞERÎ TEFSİRİNDE CENNET HAYATI

2.1.Cennete Gireceklerin Özellikleri	66
2.1.1.Cennet Ehlinin İman Etmeleri	66
2.1.2.Cennet Ehlinin Sâlih Amellerde Bulunması	67
2.1.4.Cennet Ehlinin Takvâlı Olması	70
2.1.5.Cennet Ehlinin Sadıklardan Olması	71
2.1.6.Cennet Ehlinin Sabırlı Olması	74
2.1.7.Cennet Ehlinin Diğer Özellikleri	76
2.2.Cennet Ehli	80
2.2.1.Huriler	83
2.2.2.Vildanlar ve Gilmanlar	83
2.2.3.Melekler	85
2.2.4.Cinler	87
2.2.5.İnsanlar	88
2.3.Cennet Hayatının Güzellikleri	90
2.3.1.Cennette Mükellefiyet	90

2.3.2.Cennette Yemek	90
2.3.3.Cennette Açlık ve Susuzluk	91
2.3.4.Cennette Muhabbet.....	91
2.3.5.Cennette Müzik	92
2.3.6.Cennette Meşguliyet	93
2.4.A‘râf Ehli	94
2.5.Cennet Ehli Olmayanların Özellikleri	95
2.5.1.Allah’ın Âyetlerine Karşı Büyüklük Taslayanlar	95
2.5.2.Allah’ın Âyetleriyle Alay Edenler	96
2.5.3.Allah’a Şirk Koşanlar	97
2.5.4.Şeytana Uyanlar	97
2.6.Ehl-i Kitap Mensuplarının Cennete Girip Girmemesi Meselesi	97
SONUÇ	103
KAYNAKÇA	105

ÇİZELGELER LİSTESİ

Çizelge 1.1. Cennet Kelimesinin Geçtiği Sûrelerin Kronolojik İncelenmesi.....18

GİRİŞ

Çalışmanın Konusu ve Önemi

İslam'ın temel ilkelerinden biri olan "me'âd", ölüm sonrası hayata, yani ahirete imanı ifade eder. İslam'a göre, dünya hayatında Allah'ın belirlediği ahlakî ve dinî kurallara uygun bir yaşam sürmek, kişiyi ahirette sonsuz mükâfatla ödüllendirir. Aksine, bu ilkelere aykırı bir yaşam ise ahirette ağır bir cezaya neden olur. Yapılan her şeyin karşılık bulacağı yer olarak tasvir edilen ahiret, iki seçenekli bir âlemdir. Bu çalışmanın ana konusu, bu iki seçenekten biri olan cennettir. Zemaşerî'nin, cenneti konu edinen âyetlerin tefsiri bağlamında bu husus araştırma konusu yapılmıştır.

İnsanın merak duygusu ve gaybî konulara dair bilgi edinme arzusu, onun anlam arayışını ve bilinmeyeni keşfetme çabasını teşvik eden temel unsurlardan biridir. Bu bağlamda, gaybî bir konu olan cennet hakkında yapılan çalışmalar, ilk dönemlerden itibaren ilim kitaplarında yer almıştır. Cenneti araştırmamızın en önemli sebeplerinden biri de budur: İnsanın merakını gidermek ve ona tatmin edici cevaplar sunmak. Bu doğrultuda, Mu'tezile mezhebinde ön plana çıkan Zemaşerî'nin tefsiri, konuya kaynak olarak belirlenmiştir.

Zemaşerî'nin *Keşşâf* adlı tefsirinde, cennet konulu âyetlerin tefsiri zaman zaman geniş yer tutar. Zemaşerî, cennetle ilgili tevilde bulunurken çoğu yerde mezhebî görüşlerini açıkça belirtir; bazı yerlerde ise âyetleri kendi yorumları ekseninde açıklar. Bu nedenle konunun daha detaylı incelenmesi önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, Zemaşerî'nin cennet konulu âyetlere bakış açısı incelenmekle beraber, konunun daha iyi anlaşılması için bazı müfessirlerin görüşlerine de başvurulmuştur. Bu müfessirler hakkında detaylı bilgi, 'Çalışmada İstifade Edilen Kaynakların Değerlendirilmesi' bölümünde verilmiştir.

Cennet gibi gaybî bir mesele, insanlara vaad edildiği günden itibaren ilim ehlinin merak konusu olmuş ve bu konuda önemli çalışmalar yapılmıştır. Arap dünyasında ön plana çıkan eserler şunlardır:

1. Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Şıfatü'l-Cenne*, thk. 'Alî Rıdâ 'Abdullâh (Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn, ts.).
2. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hıdayrî es-Süyûtî, *Miftâhu'l-Cenneti fî'l-İhticâc bi's-Sunneti* (Medine: y.y., 1409/1989).

3. Ebü'l-‘Abbâs Taqıyyüddîn Aḥmed b. ‘Abdilḥalîm b. Mecdiddîn ‘Abdisselâm el-Ḥarrânî İbn Teymiyye, *er-Red alâ men Kâle bifenâ’i’l-Cenne ve’n-Nâr ve Beyânu’l-Akvâl fî Zâlik - İbn Teymiyye*, thk. Muḥammed b. Abdullâh es-Semherî (Riyad: y.y., 1415/1995).

4. Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed b. Ubeyd İbn Ebü'd-Dünya, *Sıfatü’l-cenne ve ma eaddellahu li-ehlihi mine’n-naim*, thk. Abdürrahim Ahmed Abdurrahim el-Asasle; Necm Abdurrahman Halef. Amman: Dârü'l-Beşir, 1997/1417. 294 s.; 24 cm.

5. Ebû ‘Abdillâh Ziyâüddîn Muḥammed b. ‘Abdilvâhid b. Aḥmed Ziyâeddin el-Maḥdisî, *Şıfatü’l-Cenne*, thk. Şabrî b. Selâme Şâhîn (Riyad: Daru Belensiyye, 1423/2002).

6. Ebû Muḥammed Muvaffaḫuddîn ‘Abdullâh b. Aḥmed b. Muḥammed b. Kudâme el-Cemmâ‘î İbn Kudâme el-Maḥdisî, *Ravdatu’n-Nâzır ve Cennetu’l-Munâzır fî Usûli’l-Fıkh alâ Mezhebi’l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (b.y.: Muessesetu’r-Reyyân, 1423/2002).

7. Ebû Aḥmed Ma‘mer b. Abdilvâhid b. Recâ’ b. Abdilvâhid b. Muḥammed b. el-Fâḫir el-Ḳureşî es-Semerḳandî el-İşbahânî İbnu’l-Fâḫir, *Mûcebâtu’l-Cenne - İbnu’l-Fâḫir*, thk. Nâşir b. Aḥmed b. en-Neccâr ed-Dimyâṭî (b.y.: y.y., 1423/2002).

Türkiye’de ise cennet ile ilgili birden çok çalışma yapılmıştır. Ulusal Tez Merkezi olan YÖK’te cennet ile ilgili 139 çalışma vardır. Bu çalışmalardan sadece 43 tanesi din alanında yapılmıştır. Burada sadece konuyla paralel olan çalışmalara değinilmiştir.

1. Ömer Kara, *Kur’ân’da Cennet*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1996.

2. Hüseyin Yıldırım, *Kur’ân’da Cennet ve Cehennem Tasvirleri*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 1999.

3. Mustafa Gündüz, *Kur’ân’da Cennet ve Nimetleri*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2004.

4. Ahmet Akbaş, *Kur’ân’da Cennet ve Huriler*, Harran Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Şanlıurfa 2005.

5. Yasemin Güleç, *Kur’ân’da Cennet Tasvirleri*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2005.

6. Faruk Nafiz Tok, *Kur’ân’da Cennet Ehli ve Cehennem Ehli*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2006.

7. İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, Selçuk Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya 2010.

8. Süleyman Kaplan, *Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Cennet Cehennem Tasvirleri*, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Tokat 2018.

9. Derya Bankur, *Fahreddin Râzî'nin Tefsîr-i Kebîr'inde Cennet Tasviri*, Kırıkkale Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Kırıkkale 2023.

10. Talha Erdem, *Kur'ân'da Cennet ve Cehennem Sahneleriyle Verilmek İstenen Mesajlar*, Ankara Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara 2023.

Tefsir alanında ön plana çıkmış Zemahşerî, Türkiye’de çokça yüksek lisans veya doktora tez konularında yer almaktadır. Ulusal Tez Merkezi olan YÖK’te bu konuda 18 çalışma yapılmıştır. Bunlardan 3’ü doktora çalışmasıyken geriye kalan 15’i yüksek lisans düzeyindedir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır:

1. Musa Alp, *Zemahşerî'nin Keşşaf'ında Mutezili Görüşlere Filolojik Yaklaşımlar*, Erciyes Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi),Kayseri 1998.

2. Abdülcelil Bilgin, *Kur'an'daki Deyimler ve Zemahşerî'nin Keşşaf'ı*, Ankara Üniversitesi (Basılmış Doktora Tezi), Ankara 2007.

3. Mesut Tay, *el-Keşşâf Tefsiri Bağlamında Ahkâm Âyetlerin Tahlili*, Van Ünivrsitesi(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Van 2018.

4. Zeki Urgan, *Zemahşerî'nin Nübüvvet Anlayışı*, Necmettin Erbakan Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Konya 2019.

5. Hasan Çekerek, *Zemahşerî'de Kulların Fiilleri Meselesi*, Dokuz Eylül Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2019.

6. Hilal Demiralay Cambaz, *Zemahşerî'nin Fıkıh Usulü Anlayışı*, Eskişehir OsmanGazi Üniversitesi(Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Eskişehir 2024.

Bunların yanında Zemahşerî, Türkiye’de kaleme alınan birçok kitabın da konusu olmuştur. Bu eserlerden bazıları şunlardır:

1. Oğuzhan Şemseddin Yağmur, *Zemahşerî'nin Kur'ân'ı Yorumlama Yöntemi*, Araştırma Yayınları, Ankara 2021.

2. Mesut Tay, *Zemahşerî'nin Ahkâm Âyetleri Yorumlama Yöntemi*, Fecr Yayınları, Ankara 2022.

3. Hilmi Kemal Altun, *Zemahşerî'nin İtikadi Görüşleri*, Fecr Yayınları, Ankara 2023.

4. Hasan Türkmen, *İman ve Eylemde Ma'kûliyyet;-Zemahşerî Örneği-* Fecr Yayınları, Ankara 2024.

5. Murat Sülün, *Zemahşerî (Önderlerimiz-49)*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2024.

Çalışmamızın temel kaynağı olan *Keşşâf* adlı eser kaleme alındığı günden itibaren itibar görmüş, hem Arap dünyasında hem de Türkiye’de farklı araştırmacılar tarafından çeşitli yönlerden ele alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1. Abdullah Süleyman Muhammed Edib, *et-Tevcihu’l-Lagavî ve’n-Nahvî li Kıraati’l-Kurâniye fi Tefsiri’z-Zemahşerî*, Yüksek Lisans Tezi, Musul 2002.

2. Mehmet Altın, *Mutezile Görüşüne Temel Teşkil Eden Âyetlerin Tahlili (Keşşâf ve Medarik Örneği)*, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Van 2008.

3. Recep Orhan Özel, *Keşşâf Tefsiri’nin Kur’ân İlimleri Yönüyle İncelenmesi*, On Dokuz Mayıs Üniversitesi, (Basılmamış Doktora Tezi), Samsun 2012.

4. İsmail Bayer, *Keşşâf Tefsirinde Belagat Uygulamaları*, Atatürk Üniversitesi (Basılmamış Doktora Tezi) Erzurum 2013.

5. Mustafa Başkan, *Keşşâf’ta Fıkhu’l-Luga Uygulamaları*, Ankara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.

6. Mustafa Kılıç, *Zemahşerî’nin Keşşâf’ında Kıraat Olgusu*, Marmara Üniversitesi (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2014.

Yukarıda belirtilen çalışmalar, konumuzla paralellik gösteren çalışmalar arasında yer almaktadır. Özellikle cennetle ilgili yapılan çalışmalarda öne çıkan temel sorun, konunun detaylı bir şekilde irdelenmemiş olmasıdır. Yazarlar, cenneti ele alan çalışmalar yapmış olsalar da, bu konuda derinlemesine ve kapsamlı bir araştırma gerçekleştirilmemiştir.

Bu araştırma, cennetle ilgili tüm konuları kapsadığı için diğer çalışmalardan farklıdır. Bunun yanı sıra, cennetle ilgili konular Zemahşerî ekseninden yola çıkılarak diğer müfessirlerle karşılaştırılmış ve bir sonuca ulaşılmıştır. Bu da tezi önemli kılan bir diğer husustur. Ayrıca, konunun daha iyi anlaşılması için gerektiğinde hadisler de ele alınmış ve bazı hadislerin sıhhat durumu hakkında bilgi verilmiştir.

Çalışmanın Metodu

Araştırmanın konusunun belirlenmesinde, cennetle ilgili kapsamlı bir çalışmanın yapılmaması etkili olmuştur. Bu nedenle, hem konuyla ilgili kapsamlı bir araştırma hem de Mutezile mezhebinin önde gelen isimlerinden biri olan Zemahşerî’nin cennet düşüncesini öğrenmeye karar verilmiştir. Bu çalışmada, Zemahşerî’nin tefsir metodundan

hareketle onun, cennet konulu âyetleri yorumlarken nelere dikkat ettiğinin belirlenmesi amaçlanmıştır.

Araştırma süresince, ilk olarak eski kaynaklara ulaşılmaya hedeflenmiştir. Bu bağlamda, evvelce Zemahşerî'nin eseri olan *Keşşâf* ve *Esâsü'l-belâğa*'ya ulaşılmıştır. Daha sonra ise, Kur'ân Fihristi uygulamasından cennet ifadesi geçen âyetler not alınmıştır. Alınan bu notlar, daha sonra başta Zemahşerî'nin eseri olmak üzere diğer eserlerde incelenmiştir. Yeri geldiğinde de sözlüklerden faydalanılmıştır. Bu araştırmayı hazırlarken, konuyla ilgili yapılmış çalışmalar incelenmiştir. Yeri geldiğinde, bu çalışmaların kaynakçalarından istifade edilmiştir. Bunun yanında, diğer çalışmalarda ele alınan konular, bu çalışmada kısaca anlatılmıştır. Ele aldığımız çalışmalarda geçmeyen konular ise daha detaylı bir şekilde irdelenmiştir.

Tez hazırlanırken, cennet konulu tüm âyetler inceleme konusuna dâhil edilmiştir. Konuda herhangi bir eksiklik olmaması açısından, cennetle alakalı diğer kavramlar da inceleme alanına dâhil edilmiştir.

Bu çalışma, üç kısımdan oluşmaktadır. Çalışmanın ilk bölümünde, müellifin hayatı ve ilmî çalışmaları detaylı bir şekilde ele alınmış; ayrıca kaleme aldığı bazı önemli eserler tanıtılmıştır. Bunun yanında, cennet kelimesinin kavramsal çerçevesi üzerinde durulduktan sonra, esas konuya geçmeden önce giriş niyetine cennet üzerine hafif bir değerlendirme yapılmıştır.

İkinci bölümde ise, cennet kelimesinin geçtiği formlar ve Zemahşerî'nin cennet anlayışına yer verilmiştir. Burada, cennetin teşvik edildiği âyetlerin incelenmesi, cennetin diğer isimleri, cennet nimetleri, cennetin ebediliği ve cennetin yakınlaştırılması ele alınmıştır.

Üçüncü bölümde ise cennet hayatı ele alınmıştır. Burada, genel olarak cennete gireceklerin ve girmeyeceklerin özellikleri, cennet ehli, ehl-i kitabın cennete girip girmeme meselesi ve A'raf ehli incelenmiştir. Bunların yanında, Zemahşerî'nin ele aldığı cennette mükellefiyet, yemek, açlık ve susuzluk, muhabbet, müzik ve meşguliyet gibi konular da kısaca açıklanmıştır.

Çalışmada İstifade Edilen Kaynakların Değerlendirmesi

Çalışmamızın birinci bölümünde, en çok faydalandığımız ve konumuzun da ana temeli olan Kur'ân'dır. İlâhî mesajda cennet kavramını ihtiva eden birçok âyet vardır. Bu âyetlerden yola çıkarak, İslam dininin muhataba vermek istediği cennet anlayışını

Zemahşerî ekseninde araştırmaya çalışılmıştır. Zemahşerî'nin yanında, Muḳâtil b. Süleymân, Taberî, Zeccâc, Râzî, Süyûtî, Mâverdî, Mâturîdî, Ḳurtubî, Seyyid Kutub, es-Sa'lebî, en-Nesefî ve Beydâvî'den yeri geldiği zaman faydalanılmıştır. Bunun yapılmasının ana sebebi ise, cennetten söz eden âyetleri tefsir eden eserlere müracaat etme ihtiyacı duyulmasıdır.

Bu çalışmanın ikinci temeli kaynakları, tefsir kitaplarından oluşturmaktadır. İlk temel kaynağımız Zemahşerî'nin "*el-Keşşâf 'an Haḳâîḳi Ğavâmiḍi't-Tenzil'i*" adlı eseridir. Daha sonra ise, bunun yanında diğer eserlere de baktık. Çünkü cennet ile ilgili âyetleri yorumlarken diğer müfessirlerin görüşlerinden de faydalanılmak istenmiştir. Başvurduğumuz başlıca eserler de şunlardır: Taberî'nin *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vîli 'Âyi'l-Ḳur'ân'i*, Süyûtî'nin *ed-Durru'l-Menşûr'u*, Muḳâtil b. Süleymân'ın *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, Ḳurtubî'nin *el-Câmi' li-Âḳâmi'l-Ḳur'ân'i*, Beydâvî'nin *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vîl'i* ve en-Nesefî'nin *Medâriku't-Tenzil ve Haḳâîḳu't-Te'vîl* adlı eserler başta olmak üzere birçok kitap çalışmanın ana kaynak kitaplarıdır.

Bu çalışmanın üçüncü kaynak temelini, Hadis kitapları oluşturmaktadır. Konumuzun başlığı gereği, bu eserlere başvurmak temel hedefimizdi. Bu çalışmada, "Şamile" programının "Hadis" kısmında bulunan eserlerden de faydalanılmıştır. Çalışmada istifade edilen temel kaynak ise Kütüb-i Sitte olmuştur. "Şamile" uygulamasında "cennet" taraması yapıldıktan sonra, hadisler tek tek not alınmış, Türkçeye çevrilmiş ve daha sonra hadisler tasnif edilmiştir. Tasnif edilen hadisler, bu çalışmanın ana başlıkları haline getirildikten sonra raporlaştırılmıştır. Cenneti konu edinen âyetlerin tefsirinden sonra, hadislerde yer alan bu kavramla ilgili bilgilerden de istifade edilmiştir. Yeri geldiğinde ise, ele aldığımız hadislerin sıhhat durumu ile ilgili de bilgi verilmiştir. Hadis kitapları arasında en çok başvurduğumuz eserler şunlardır: Buḥârî'nin *Şaḥîḥu'l-Buḥârî'si*, Muslim'in *Şaḥîḥu Muslim'i*, Tirmizî'nin *Sunenu't-Tirmizî'si*, Mâlik b. Enes'in *el-Muvaḫḫa'sı*, Nesâ'î'nin *es-Sunenu'l-Kubrâ'sı*, İbn Ebî Şeybe'nin *el-Musned'i*, Hâkim'in *el-Mustedrek âle's-Şaḥîḥayn'i*, Ebû Dâvûd'un *Sünenü Ebî Dâvûd'u*, Dârimî'nin *Sunenu'd-Dârimî'ni* ve İbn Ebû'd-Dünyâ'nın *Şifatu'l-Cenne* adlı eseri en çok faydalandığımız eserlerdir.

Çalışmanın temel kaynaklarından birisi de sözlüklerdir. Âyetlerde yer alan kimi kelimelerin anlamını açıklamak için sözlüklere başvurulmuştur. Bu çalışmada en çok faydalanılan sözlükler şunlardır: Halil bin Ahmed'in (ö. 175/791) *Kitâbu'l-'Ayn*, Ebû

'Amr eş-Şeybânî'nin (ö. 213/828) *el-Cîm*'i ve Ezherî'nin (ö. 370/980) *Tehzîbu'l-Luğa*, İbn Manzûr'un (ö. 711/1311) *Lisanü'l-Arab*'ı, adlı eserler sayılabilir.

Zemahşerî Asrı, Hayatı ve İlmî Kişiliği

Bu başlık altında, Zemahşerî'nin yaşadığı dönem ele alınacak ve bu dönemin kültürel, sosyal ve ilmî bağlamı incelenecektir. Ayrıca, müellifin hayatı ve ilmî kişiliği detaylı bir şekilde araştırılacaktır. Zemahşerî'nin yaşadığı dönemdeki sosyal, siyasal ve ilmî hareketlilik durumu birbirine bağlantılı olarak ele alınıp, yaşadığı dönem hakkında bilgi verilmesi, onun tefsirinin daha da anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Yaşadığı Dönem

Carullah'ın yaşadığı dönemde, İslam coğrafyasında Abbâsiler, Selçuklular (431-551/1040- 1156), Hindistan bölgesinde Gazneliler (351- 582/ 961-1186), Mısır ve Şam tarafında Fâtımîler (297- 567/910-1172), Mekke'de Eşraf Hasaniyyûn (487-518/1094-1124) devletleri varlığını sürdürmekteydi. Zemahşerî, birçok Abbasi halifesinin halifelik dönemine şahit olmuştur.¹

Bu dönemin önemli simalarından olan Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed es-Sem'ânî (ö. 489/1096) tefsir ilminde öne çıktığı bilinmektedir. Sem'ânî'nin, başta tefsir olmak üzere fıkıh, hadis gibi birçok alanda önemli çalışmaları bulunur.

Bu dönemin önemli âlimlerinden biri de hiç şüphesiz Hüseyîn b. Maruf el-İsfahânî (ö. 502/1109)'dir. İsfahânî, müfessir ve Arap dili belağatında adından söz ettirdiği bilinmektedir. Nitekim İsfahânî'nin *Câmiu't-Tefsir*, *Müfredâtu elfâz'l-Kur'ân*, *Durretu't-Tev'îl* ve *Gurretu't-Tenzîl* adlı eseri tefsir alanında yazılmış önemli eserlere örnektir.

Meâlimu't-Tenzîl fî Tefsîr'l-Kurân adlı eserin sahibi Hüseyîn b. Mes'ud b. Muhammed el-Beğavî (ö. 516/1122) de bu dönemde yaşamış önemli âlimlerdendir. Tabîî ilimler âlimi Bîrûnî (363-440/973-1048) de bu dönemde yaşamıştır. Bunun yanı sıra bu dönemde Abdülkâhir Cürcânî (ö. 471/1078), es-Serahsî (ö. 483/1090), el-Pezdevî (ö. 483/1090), el-Hulvânî (ö. 505/1111), Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115), Ebû Hafs Necmüdîn en-Nesefî (ö. 537/1142), el-Harîrî (ö. 516/1122), ed-Dâmeğanî (ö. 540/1145), el-Cevâlikî (ö. 540/1145), İbn Arabî (ö. 541/1146), İbn Atiyye el-Endelüsî (ö. 542/1147), Gazzâlî (ö. 505/1111), İbn Mâce (ö. 533/1138), Şehristânî (ö. 548/1153), es-Semerkandî

¹ Mahmud Şakir, *İslam Tarihi*, 1995, 193.

(ö. 552/1157), Ömer Hayyâm (ö. 525/1131), el-Kuşeyrî (ö. 464/1073), İbn Mende (ö. 511/1118), İbn Asâkir (ö. 571/1176), İbnü't-Tufeyl (ö. 581/1186) ve İbn Rüşd Hafid (ö. 595/1199) gibi âlimler yetişmiştir.

Hayatı

Asıl ismi Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerîdir. ez-Zemahşerî, h. 467 yılının receb ayında Hârizm'e bağlı Zemahşer kasabasında dünyaya gelir.² Burada doğduğundan dolayı ona Zemahşerî denilir. Bunun yanı sıra Kâbe'de çokça kaldığı için "Cârullah" olarak hatırlanır. Yaşadığı kasabada saygı duyulan biri olduğu için "Fahr-i Hârizm" (Hârizm'in gururu) gibi saygı ifade eden unvanlarla anılır.³

Tabakat kitaplarında geçen bilgilere göre Zemahşerî, çocukluk yıllarında ayağının birini kaybeder ve yaşamı boyunca tahtadan yapılan bir bacakla yaşar. Bu durumun sebebiyle ilgili eserlerde farklı bilgiler yer alır. Bunlar arasında "damdan veya hayvandan düşmesi, soğuk bir kış gününde yaptığı yolculuktan dolayı ayağının donması ve Buhâra'ya yolculuk öncesi annesinin ona beddua etmesi" gibi bilgilere rastlamak mümkündür.⁴

Zemahşerî'nin tek ayaklı olması, onun gittiği şehirlerde sıkıntı yaşamasına yol açar. Onun topallığının bir suçtan ötürü mü yoksa başka bir nedenden dolayı mı olduğu bilinmemektedir. Bu durumun sebebi, Zemahşerî'nin gittiği bölgelerdeki kadılarla konuşarak, durumunun işlediği suçtan değil de soğukluktan dolayı bu halde olduğunu şahitler eşliğinde anlatması ve onlardan onay almasıdır.⁵ Zemahşerî'nin işlediği bir suçun

² Ebü'l-Fidâ' Kâsım b. Kuşluboğâ el-Cemâlî İbn Kuşluboğâ, *Tâcu't-Terâcim*, thk. Muhammed Hayr Ramadân Yûsuf (Dımaşk: y.y., 1413/1992), 292; Ebü 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993), 6/2688.

³ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, thk. 'Alî Muhammed 'Umar (Kahire: Mektebetül-vehbiyye, 1396), 120; İbn Kuşluboğâ, *Tâcu't-Terâcim*, 292; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuĥât*, thk. Muhammed Ebü'l-Faql İbrahim (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.), 2/279.

⁴ Ebü'l-'Abbâs Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hâllikân el-İrbilî İbn Hâllikân, *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, thk. İhsân 'Abbâs (Beyrut: Dâru Şâdir, 1391), 5/169.

⁵ İbn Hâllikân, *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, 5/170.

cezası sonucu ayağının kesilmediğini ispatlamaya çalışması, ayağıyla ilgili kaynaklarda yer alan haberlerden birinin doğru olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Zemahşerî'nin ailesi hakkında İsmail Cerrahoğlu şu ifadeleri kullanır: “*ez-Zamahşerinin ailesi hakkında fazla bir bilgiye sahip değiliz. Kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre, dini emirlere riâyet eden bir âileden gelmektedir. Annesinin, duâları kabul olunan sâliha, ince ve atıfet sahibi bir kadın olduğunu söyler. Çocukluğunda yakaladığı bir kuşun ayağının kırılmasına sebep oluşu neticesinde, Annesi de onun ayağının kırılmasını Allah'tan istemiş ve daha sonraları bu istek tahakkuk etmekle, annesini duaları kabul olunan bir kadın olarak tanıtmak ister. Babası da, sebebi pekiyi bilinmeyen bir hâdise neticesinde hapse girmiş ve hapiste iken 494/1101 senesinde vefat etmiştir. Divânul-Edeb adlı eserindeki şiirlerinden anlaşıldığına göre, babası, kendini dine vermiş, gecelerini ibâdet, gündüzlerini oruçla geçiren, ibâdetlerini aksatmayan, âlim, edip, malı az ve ona ehemmiyet vermeyen zühd ve takvâ sahibi bir insandı*”⁶

Zemahşerî'nin evliliği konusunda farklı söylentiler vardır. Bu konuda Zemahşerî'ye ait şu şiir, onun evlendiğini gösterir.

Bilemeden evlendim

Hata edip isabet edemedim

Keşke evlenmeden önce ölseydim

*Vallahide ölüye ağlamam ama evlenene ağlarım.*⁷

İlmi Kişilği

Zemahşerî, babası tarafından evvela terzilik görevine verilir. Ancak, ondaki ilim öğrenme ısrarı bu görevde az kalmasıyla sonuçlanır. Babasıyla ilim alma konusunda sürekli konuşan Zemahşerî, işin sonunda kendisini medresede bulur. O, gençliğinden beri ilim öğrenme amacıyla Hârizm, Buhara ve Bağdat gibi önemli ilmî merkezlere seyahat etmiş ve burada pek çok âlimin derslerine katılmıştır. Zemahşerî, ölümüne yakın bir tarihe kadar ilim tahsiliyle uğraşır.⁸

⁶ Prof. Dr. İsmail Cerrahoğlu, “Zemahşerî ve Tefsiri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (ts.), 59.

⁷ Muhammed Ebû Mûsâ, *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zamahşerî ve Esâruh fi Dirâsâti'l-Belâgiye* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 58.

⁸ Mustafa Öztürk - M. Suat Mertoğlu, “Zemahşerî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/235.

Zemahşerî, ilim tahsil etmek için evvela Bağdat'a gider ve âlimlerle buluşur. Bağdat'tan sonra çokça Horasan'a gidip gelen Zemahşerî, gittiği her yerde ün salmış ve etrafında birçok insanı toplatmıştır. Onunla ilmi tartışmaya gelen her kimse ona yenilir ve teslim olur. İلمي tartışmalarda galip gelmesi, onun isminin her yerde zikredilmesinin yolunu açmış ve kendi asrının imamı olarak ün salmasını sağlamıştır.⁹

Zemahşerî, Büyük Selçuklu döneminde makam ve rütbe elde etmek için çaba gösterir. O, birçok kendisinden daha düşük seviyede bulunanların daha iyi mevkilerde olduklarını, rahatça yaşadıklarını ve belli bir mal ve servete sahip olduklarını görüp, onlar gibi olmayı arzular. Bundan dolayı Zemahşerî, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sultanlarına ve özellikle Nizâmülmülk'e methiyeler yazıp kendisine güzel mevkiler verilmesini diler. Ancak Nizâmülmülk'ten beklediği sonucu almaz. Kendisi medreseler inşa edip âlimlere çokça değer verdiği hâlde Zemahşerî'yi görmezden gelip onu kovmakla tehdit eder. Bu ikisi arasındaki husumet, Zemahşerî'nin şiirlerine konu olur.¹⁰

Zemahşerî, gördüğü rüyanın etkisinde kalarak devlet adamlarını övecek eylemlerden uzak durur. 512 tarihinde yakalandığı hastalıktan kurtulan Zemahşerî, Mekke'ye geri döner. Orada Emir İsa b. Vehhâs tarafından karşılanır. Bu dönemde, Arap Yarımadası'nın pek çok bölgesini dolaşarak geniş bir seyahat yapar ve bu yolculuklar sırasında çeşitli Arap kavimleriyle görüşmelerde bulunur.¹¹

Zemahşerî, tüm ilim yolculukları ardından Hârizm'e döner. Buranın bir kasabası olan Curcâniye'de ebedi dünyaya intikal eder. Kendisinin Arefe gecesi, 9 Zilhicce 538/12 Haziran 1144 Salı günü vefat ettiği söylenir.¹² Kendisinin mezarının başına ise şu şiirin yazılmasını ister:

İlahi, toprağın içinde senin misafirin oldum.

Misafirin kerim olanın yanında hakkı vardır.

Günahlarımı bağışla çünkü senin misafirimim.

⁹ Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-müfessirun* (Mektebetu Musab bin Ümeyr el İslamiyye, 2004), 1/304.

¹⁰ Muhammed Ebû Mûsâ, *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruhu fi Dirâsâti'l-Belâgiye*, 70.

¹¹ Muhammed Ebû Mûsâ, *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruhu fi Dirâsâti'l-Belâgiye*, 73.

¹² Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 104.

*Günahım çok, bana ikram edecek kimse yoktur büyük olan dışında*¹³

Zemahşerî, son ana kadar ilim adına tüm çabasını gösterir. Bu amaçla birçok âlimin önünde diz çöküp dersler alır. Gittiği her yerde dönemin meşhur hocalarının ders halkalarına katılır. İlmi olarak kendisine katkı sağladığı her hocasını unutmaz, onları övecek şiirler kaleme aldığı ifade edilir. Zemahşerî'nin hem kendi eserinde hem de diğer eserlerde adı geçen hocaları arasında şunlar bulunur:

- Mahmud b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî (v. 507/1113)¹⁴
- Ebu'l-Hattâb Nâsr b. Ahmed b. Abdullah İbnu'l-Betar el-Bağdâdî(398-494)¹⁵
- el-Hâkim el-Ceşemî el-Muhassin b. Muhammed b.Kerâmeti'l-Ceşemî el-Beyhekî (413-494)
- Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed b. el-Cevâlikî (466-540)¹⁶
- Abdullah b. Talha b. Muhammed b.Abdullah el-Yâbirî¹⁷
- Ebû Mansûr Nasr el-Hârisî, Ebû Sa'd e-gakkâni en-Nîsâburî (ö. 506/112)¹⁸

Muhammed Ebû Mûsâ tarafından telif edilen *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruh fi Dirâsâti'l-Belâgiye* adlı eserde zikredilen ve Zemahşerî'nin öğrencisi olarak geçen isimler şunlardır: Ebu'l-Mahâsin Abdurrahim b. Abdullah el-Bezzâr, Ümmü'l-Müeyyid Zeynep binti Abdurrahman b. Hasan el-Cürcânî eş-Şa'ri.¹⁹

Müellif hakkında edinebilecek en doğru bilgiler, onun eserinde gizlidir. Müellifin eserini incelemeyen başkalarının onun hakkındaki düşüncelerini dikkate alıp müellifi tanımaya çalışmak, kişiyi hataya götürür.

¹³ İbn Hâlikân, *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, 5/173.

¹⁴ Muhammed Ebû Mûsâ, *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruh fi Dirâsâti'l-Belâgiye*, 59.

¹⁵ Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. 'Osmân ez-Zehebî, *el-İber fi Haberî men Ğaber*, thk. Ebû Hâcir Muhammed Zağlûl (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 2/370.

¹⁶ Salih b. Ğaramullah el-Ğâmidî, *El-mesâilu'l-İ'tizâliyye fi Tefsiri'l-Keşşâf li'z-Zemahşerî fi Dav-i Ma Verede fi Kitâbi'l-İntisâf li İbni'l-Münîr* (Riyad: Dâru'l-Endelus Linneşri Vettevzî, 2001), 25-26; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erib ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 6/2735.

¹⁷ Süyûtî, *Tabakâtu'l-Mufessirîn*, 44; Süyûtî, *Buğyetu'l-Vu'ât fi Tabakâti'l-Luğaviyyîn ve'n-Nuhât*, 2/46.

¹⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *Ru'usu'l-mesâil*, thk. Abdullah Nezir Ahmed (Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1407), 39.

¹⁹ Muhammed Ebû Mûsâ, *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fi Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruh fi Dirâsâti'l-Belâgiye*, 79.

Cârullah eserinde fakih, mütekellim, rivâyetçi, nahivci ve dilci olarak karşımıza çıkar. Burada Keşşâf sahibinin tefsirdeki metotlarına kısaca değinilmiştir.

Zemahşerî, eserinde birçok hadis zikretmesine rağmen, kaynak olarak sadece Müslim'in *el-Cami'u's-Sahih'i* verir. O, ele aldığı âyetleri tefsir ederken Arap şiirlerini sıklıkla kullanır.²⁰ Bununla, âyetlerde geçen kelimelerin mecazi anlamlarını keşfetmeyi amaçlar. Zemahşerî, "Fezâilü'l-Kur'ân" ilmine eserinde değinir. O, sûrelerin faziletleri hakkında dile getirilen zayıf ve mevzu hadisleri eserinde belirtir.²¹ Zemahşerî, sahâbe sözlerine âyetlerin nüzûl sebeplerini değinirken başvurur.²²

Zemahşerî, kıraat ilmini tefsirinde sıklıkla kullanır. O, âyetlerde bulunan kıraat farklılıklarına değinir ve bunlar arasında tercihini Kur'ân üslubuna yakın olanı seçmekten yana kullanır. Cârullah, eserinde nâsîh ve mensuh âyetleri belirler ve neshin hikmetini açıklar.²³

Kur'ân'da ilmi tartışmalar yaratan konulardan biri de müşkil âyetlerdir. Zemahşerî, eserinde müşkil gibi görünen âyet üzerinde durur ve Kur'ân'da müşkil âyetlerin bulunmadığını savunur.²⁴

Zemahşerî, Mutezile ekolüne bağlılığını, âyetleri açıklarken açıkça ortaya koyar. Kendi mezhebinin ilkelerine uyumlu olan âyetleri muhkem olarak kabul ederken, bu ilkelere zıt olanları müteşâbih sayar. Cârullah, müteşâbih âyetleri ise muhkem âyetler bağlamında açıklar. Zemahşerî'nin, Mutezile hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla nahiv ve belagat kaidelerini kendince yorumlaması eleştirilmesine yol açar.²⁵

Zemahşerî, tefsirine başlarken evvela sûrenin mekkî mi yoksa medenî mi olduğunu, kaç âyetten oluştuğunu ve ne zaman indiğini haber verir.²⁶ Zemahşerî, ilmi

²⁰ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1407), 4/739.

²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 1/302.

²² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 1/231.

²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 1/176,2/604.

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 2/188,603.

²⁵ Ebû 'Abdillâh Faḥrûddîn Muḥammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtiḥu'l-Ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1420), 28/2/296.

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzil*, 4/284.

kabiletini eserinde gösterir. O, âyetleri tefsir ederken Arap dil kaidelerini²⁷, belagat ve beyan ilmini kullanır.²⁸

Zemahşerî, herhangi bir konu hakkında başta Hanefi ve Şafii mezhepleri olmak üzere diğer mezheplerin görüşlerini de eserinde dile getirir.²⁹

Tabakat kitaplarında Zemahşerî'nin yaklaşık elli kitabı zikredilmektedir. Yâkut el-Hamevî (ö. 626/1229) *Mu'cemu'l-Udebâ* adlı eserinde bu kitapların birçoğunun ismini zikreder.

- *el-Keşşâf*

Zemahşerî ilim ehli arasında Sahibu'l-Keşşâf olarak anılması bu eserle özdeşleştiğini gösterir. Carullah Zemahşerî'ye ait olan bu eserin tam ismi *el-Keşşâf an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil ve Uyûnni'l-Akâvil fi Vucûbi't-Te'vil*'dir. Zemahşerî, bazı arkadaşlarının ısrarı üzerine bu eseri kaleme aldığını belirtir. Zemahşerî, bu eseri Hz. Ebûbekir'in halifelîği süresi kadar bir zaman aralığında tamamladığını söyler.³⁰

Zemahşerî, bu eserin mukaddimesinde tefsir yazmanın zorluklarından söz eder. Arap dili ve belagatını bilmenin, tefsir yapmak için olmazsa olmazlardan olduğunu belirtir. Ona göre tefsir yapacakların zihni melekelerinin de güçlü olması elzemdir. Zemahşerî'ye göre Kur'ân'ı anlamak için yumuşak tabiatlı olmak, Kur'ân'daki sırları ortaya çıkarmak için gönlü açık ve uyanık olmak gerekir.³¹

İbn Hallikân'a (ö. 681/1282) göre Zemahşerî bu eseriyle ilim dünyasında önemli bir yer edinir. Bunun yanında, onun tefsiri her dönemde önemini korumayı başarmış nadide eserler arasında yerini alır.³²

İsmail Cerrahoğlu'na göre ise Zemahşerî, bu eserinde âyetleri tefsir ederken Mutezilî görüşlerini tamamen ortaya koyar.³³

Dirâyet tefsiri alanında söz sahibi müfessirlerden biri olan Zemahşerî, eserinde kullandığı hadisler, fikhî meseleler, şiirler, meânî ve beyânî bilgiler, lugat ve cidal ilmini

²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil*, 1/376.

²⁸ Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Haldûn İbn Haldûn, *Dîvânü'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âsaruhum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, thk. Hâilî Şehâde (Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408/1988), 762.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil*, 1/630.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil*, 1/2-3.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Gavâmidi't-Tenzil*, 1/3.

³² İbn Hallikân, *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*, 5/128.

³³ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi* (Kızılay/Ankara: Fecr Yayınevi, 1996), 1/325.

kullanmasıyla, onun geniş bir ilmî kültüre sahip olduğunu gösterir. Onun bu geniş kültürünün kaynakları ise şunlardır: Mücâhid'in (ö. 104/722) tefsiri, Amr b. Ubey el-Mutezili'nin (ö. 144/761) tefsiri, ez-Zeccac'ın (ö. 311/923) tefsiri, Müslim'in (ö. 261/875) Sahih'i ve Sîbeveyhi'nin (ö. 180/796) *el-Kitab* adlı eserler Zemahşerî'nin en çok faydanlandığı kaynaklardır.³⁴

- *Esâsu'l-Belâga*

Zemahşerî'nin önemli eserlerinden biri olan *Esâsu'l-Belâga*, Arap sözlük alanında kaleme alınmış bir eserdir. Zemahşerî, bu eserini Arap alfabesindeki sıralamayı esas alarak, ilgili kelimelerin sözlük anlamlarını vermeye çalışır. O, alfabenin her bir harfini bir kitap olarak adlandırır. Eserinde yer verdiği kelimeleri kök itibarıyla ele alarak anlamlandırmaya çalışır. Tefsirinde olduğu gibi, bu eserde de belağat yönünü hissettirir. Bu bağlamda, kimi kelimelerin mecaz anlamlarını vermekten geri durmaz. Müfessir Zemahşerî, Arap şiirinden de istifade ederek kelimelerin ne manaya geldiğini tespit etmeye çalışır.³⁵

İbn Haldun'a (ö. 808/1406) göre bu eserde Arapların kullandığı tüm deyimler ve kelimeler anlamlarıyla açıklanmıştır. Ona göre, bu eser onurlu ve faydalı bir eserdir.³⁶

Bu eser, matbaanın islam dünyasına girmesiyle beraber tahkikli veya tahkiksiz olarak birçok defa basılmıştır. Eser 1998 yılında Beyrut'ta Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd tahkikinde birinci baskısı yapılmıştır.³⁷

- *el-Fâik fî Tefsîri Ğarîbil Hadîs*

Zemahşerî, eseri oluştururken daha önce bu alanda yazılmış eserleri inceler. O, eserinde en çok İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) *Ğarîbü'l-ḥadîs* eserinden faydalanır.³⁸

Zemahşerî'nin hadis ilmi alanında kaleme aldığı *el-Fâik fî Tefsîri Ğarîbil Hadîs* adlı eserinde, adından da anlaşılacağı üzere hadislerde yer alan garip kelime ve ifadeleri

³⁴ Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, 1/325-326.

³⁵ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâga*, thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/15-16.

³⁶ İbn Haldûn, *Dîvânu'l-Mubtede'* ve *'l-Haber fî Târîhi'l-'Arab ve'l-Berber ve men 'Âşarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*, 758.

³⁷ Hulusi Kılıç, "Esâsü'l-Belâga", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/11/357.

³⁸ Selman Başaran, "el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/12/102.

açıklamaya çalışır. Hadislerde yer alan garip sözcüklerin ilk harfini dikkate alarak sözcükleri sıralar. Hadislerdeki garip kelimelerin anlaşılabilmesi için Arap şiirinden istifade eder.³⁹

Carullah'ın bu kitaplar dışında, diğer eserlerinden bazıları şunlardır:

- *el-Mufassal fi'n-Nahvi*
- *el-Müstaksâ fi'l-Emsâli'l- 'Arap*
- *el-Muhâcât bi'l-Mesâili'n-Nâhviyye*
- *el-Kistâs fi'l-Urûd*
- *Mukaddimetu'l-Edeb*
- *Kitâbu'l-Emkine ve'l-Cibâl ve'l-Miyâh*
- *Makâmât (Nesâihu'l-Kibâr)*
- *Nevâbiğu'l-Kelim*
- *Rebi'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*
- *Nuketu'l-İ'râb fî Ğarîbi'l-İ'râb*
- *Şerhu Ebyâti Kitâbi Sîbeveyh*
- *Şâfi el- 'î min Kelâmi 'ş-Şafi 'î.*
- *Ruûsu'l-Mesâil fi'l-Fıkh.*
- *Şekâiku'n-Nu'mân fî Hakâiki'n-Nu'mân fî Menâkibi'l-İmâm Ebî Hanîfe*
- *Risâletun fi'l-Mecâzi ve'l-İsti'âre*
- *Risâletu't-Teserrufât*
- *Elminhâc fî Usûliddîn*
- *Dîvânu't-Temsîl.*
- *Dîvânu'r-Resâil.*
- *Dîvânu'ş-Şi'r.*
- *Dîvânu'l-Hutab⁴⁰*

³⁹ Ebû'l-Ķâsim Maĥmûd b. ' Amr ez-Zemaĥşerî, *el-Fâtĥ fî Ğarîbi'l-Ĥadîs*, thk. 'Alî Muĥammed el-Bicâvî -Maĥmud Ebû'l-Faĥl İbraĥim (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/280.

⁴⁰ Yâĥût el-Ĥamevî, *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erib 'ilâ Ma'rifeti'l-Edîb*, 6/2689.

BİRİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ TEFSİRİNDE CENNET

1.1. “Cennet” Kelimesin Anlam Alanı

Bu bölümde cennet kavramının semantiği, klasik sözlüklerden yola çıkılarak incelenmiştir. Bunun yanında, dilciliği ile ön plana çıkmış Zemahşerî'nin cennet kavramını nasıl ele aldığına da değinilmiştir. Daha sonra, ana konumuza geçmeden önce Zemahşerî'nin cennet üzerine yaptığı değerlendirme, konumuza giriş niteliğinde incelenmiştir.

1.1.1. Klasik Sözlüklerden Hareketle Cennet Kelimesinin Anlamı

Cennet kavramının kökü olan c-n-n (ج-ن-ن) kelimesi sözlükte örtmek ve kapatmak anlamlarına gelir.⁴¹ Sözcüğün başına elif-lam takısı geldiği zaman ise “kabir” anlamındadır.⁴² Bu tabir ötre ile başladığı zaman ise anlam olarak karşımıza “kalkan” çıkar.⁴³ C-n-n kelimesi, görünmeyen, gözlerden saklanmış anlamlarına da karşılık gelir. Bundan dolayıdır ki görünmediği için ana rahminde bulunan canlıya cenin⁴⁴, Allah katında kulluk etmekle vazife kılınmış mahlûka da cin denilmiştir.⁴⁵ Bu ifade aynı zamanda Kur’ân’da da karşımıza çıkar. En’âm suresinde geçen **فَلَمَّا جَنَّ عَلَيْهِ اللَّيْلُ رَأَى كَوْكَبًا** “Üzerini gece kaplayınca bir yıldız gördü”⁴⁶ âyetinde **جَنَّ** ifadesi “örtmek, kaplamak” anlamlarına gelir. Nitekim gece, gündüzü yani karanlık, aydınlığı örtmektedir.⁴⁷

⁴¹ Ebû'l-Kâsım ‘Alî b. Ca’fer b. ‘Alî es-Sa’dî İbnü'l-Kattâ‘ eş-Şıkkîlî, *Kitâbu'l-Ef’âl* (b.y.: ‘Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983), 1/177; Ebû Manşûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, thk. Muhammed ‘Avḍ Mir‘ab (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâşî'l-‘Arabî, 2001), 139; Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mûkerrem b. Ali el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sadır, 1414), 13/92; Muhammed b. Muhammed b. ‘Abdurrezzâk ez-Zebîdî, *Tâcu'l-‘Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Heyet (b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1205), 34/364.

⁴² Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥâsen b. Dureyd el-Ezdi İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luġa*, thk. Remzî Munîr Ba’lebekkî (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987), 2/1003.

⁴³ Muhammed b. Yûsuf b. ‘Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân el-Endelüsî Ebû Ḥayyân, *Tuhfetu'l-Erib bi mâ fi'l-Kur’ân mine'l-Ġarîb*, thk. Semîr el-Meczûb (Mektebetü'l İslâmi, 1403/1983), 1/90.

⁴⁴ Ebû'l-Kâsım İsmail b. ‘Abbâd eṭ-Ṭâlikânî eş-Şâhib, *el-Muḥîṭ fi'l-Luġa* (b.y.: y.y., ts.), 2/80.

⁴⁵ Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhîdî Halil bin Ahmed, *Kitâbu'l-‘Ayn*, thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ’î (Beyrut: Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 21.

⁴⁶ En’âm, 6/76.

⁴⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luġa*, 10/268.

Aynı kökten türeyen *cennet* kelimesi ise Arapçada "gölgelik bahçe" anlamına gelmektedir. İçinde gezinti yapılan ve meyve ağaçlarıyla kaplı yer⁴⁸, üzüm ve hurma ağaçlarına sahip bahçe⁴⁹ ve ya bostan⁵⁰ kavramlarına karşılık gelen *cennet* kavramı, klasik sözlüklerde karşımıza çıkmaktadır. Dil konusunda da ön plana çıkan bazı müfessirler, Kur'ân'da bulunan bazı kelimelere anlam verirler. en-Nesefî (ö. 710/1310) hurmalıklardan ve sık ağaçlardan oluşan bağ, bahçe anlamıyla beraber *cennet* kelimesini oluşturan harflerin mana bakımından "örtmek" anlamına geldiğini söyler.⁵¹

1.2. Cennet Kelimesinin Kullanıldığı Formlar

Kur'ân-ı Kerîm'de *Cennet*, dünyadaki bağ ve bahçeyi kastetmekle birlikte daha çok âhîret yurdu olarak vasıflandırılır. *Cennet* kavramı, tüm lafızlarıyla toplamda 147 defa geçer.⁵²

Cennet kelimesi 69 defa çoğul olarak geçerken, bunlardan birinde elif-lam takısı şeklinde yani marife olarak geçer. *Cennet* kelimesinin çoğul olarak zikredildiği yerler şunlardır: el-Bakara 25, el-Âl-i İmrân 15, 136, 195 ve 198, en-Nisâ 13,57 ve 122, el-Mâide 12,65,85 ve 119, el-En`âm 99 ve 141, et-Tevbe 72,89 ve 100, Yûnus 9, er-Ra'd 4 ve 23, İbrahim 23, el-Hicr 45, en-Nahl 31, el-Kehf 31 ve 107, Meryem 61, et-Taha 76, el-Hac 14, el-Mü'minûn 19, el-Furkan 10, eş-Şuara 57,134 ve 147, el-Lokman 8, es-Secde 19, el-Fâtır 33, Yasin 34, es-Sâffât 43, es-Sad 50, el-Ğafir 8, eş-Şûrâ 22, el-Duhan 25 ve 52, Muhammed 12, el-Fetih 5 ve 17, el-Kaf 9, ez-Zâriyât 15, et-Tur 17, el-Kamer 54, el-Vakıa 12, el-Hadid 12, el-Mücâdele 22, es-Saf 12, et-Teğabün 9, et-Talak 11, et-Tahrim 8, el-Kalem 34, el-Mearic 35, en-Nuh 12, el-Müddesir 40, en-Nebe' 16, el-Bürûc 11 ve el-Beyyine 8. âyet. Zikrettiğimiz bu âyetler cennet kelimesinin çoğulu olan "cennatt" ifadesinin geçtiği sûrelerdir. Cennet kavramı çoğul marife şeklinde ise Şuara sûresinin 22. âyetinde "el-cennatt" biçiminde gelir.⁵³

⁴⁸ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 92-93.

⁴⁹ Ebû el-Hasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*, thk. 'Abd el-Ḥamîd Hendâvî (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000), 7/218.

⁵⁰ Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Ebî Bekr b. 'Abdulkâdir el-Ḥanefî Zeynuddîn er-Râzî, *Muḥtârü's-Şihâh*, thk. Yûsuf eş-Şeyḥ Muḥammed (Beyrut; Sayda: ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999), 62.

⁵¹ Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Aḥmed en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzîl ve Ḥakâîku't-Te'vîl*, thk. Yûsuf 'Alî Budevî (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998), 3/68-69.

⁵² Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Kahire: Kitâbu's-Şâ'b, 1378), 48.

⁵³ Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 48.

Cennet kavramı tesniye olarak toplamda 7 defa geçmektedir. Bunlardan dört yerde “cenneteyn” olarak geçerken diğer üç yerde “cennetan” olarak zikredilir. Kehf 32 ve 33, Sebe’ 16 ve Rahman 54. âyetleri “cenneteyn” olarak geçer. Sebe’ 15, Rahman 46 ve 62. âyetleri ise “cennetan” olarak gelir.⁵⁴

Cennet kelimesi tekil olarak da 66 defa geçmektedir. Tekil olarak geçtiği âyetler şunlardır: el-Bakara 35,82,111 214, 221, 265 ve 266, en-Nisâ 124,133,142 ve 185; el-Mâide 72; el-Araf, 19, 22, 27, 40, 42, 43, 44, 46, 49 ve 50; et-Tevbe 111;Yunus 26; el-Hud 23, 108; er-Rad 35; en-Nahl 32; el-İsra 91; el-Meryem 60 ve 63; et-Taha 117 ve 121; el-Furkan 8,15 ve 24; eş-Şuara 85 ve 90; el-Ankebüt 58; el-Yasin 26 ve 55; ez-Zümer 73, 74; el-Mü’min 40; el-Fussilet 30; eş-Şüra 7; ez-Zuhruf 70 ve 72; el-Ahkaf 14 ve 16; el-Muhammed 6 ve 15; el-Kaf 31; en-Necm 15; el-Vakıa 89; 21; el-Hadid 20; et-Tahrim 11; el-Kalem 17; el-Hakka 22; el-Mearic 38; el-İnsan 12; en-Naziat 41; et-Tekvir 13; el-Ğaşiye 10.⁵⁵

Cennet kelimesi, “senin cennetin” (cenneteke) zamiri ile 2 yerde geçerken,⁵⁶ “onun cenneti” (cennetehu) zamiriyle bir yerde geçer.⁵⁷ Aynı zamanda, “benim cennetim” (cenneti) ifadesi ise bir yerde zikredilir.⁵⁸ Cennet ifadesi, Sebe 34/16 âyetinde “bi cenneteyhim” olarak gelir.⁵⁹

Çizelge 1.1. Cennet Kelimesinin Geçtiği Sûrelerin Kronolojik İncelenmesi

Sûre Adı	Sûre Sırası	Sûrede Geçen Cennet Kavramının Âyet Dağılımı					
Bakara	2	25	35	82	111	214	221
Al-İ İmran	3	15	133	136	142	185	195
Nisâ	4	13	57	122	124		
Mâide	5	12	65	72	85	119	
En`âm	6	127					
Araf	7	19	22	27	40	42	43
Tevbe	9	21	72	89	100	111	
Yunus	10	9	26				
Hud	11	23	108				
Rad	12	23	35				
İbrahim	14	23					

⁵⁴ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 48.

⁵⁵ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 48.

⁵⁶ Kehf 18/39-40.

⁵⁷ Kehf 18/35.

⁵⁸ Fecr 89/30.

⁵⁹ Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 48.

Hicr	15	45					
Nahl	16	31	32				
Kehf	18	31	107	108			
Meryem	19	60	61	63			
Taha	20	76	117	121			
Hac	22	14	23	56			
Mü'minûn	23	11					
Furkan	25	10	15	24	75		
Şu'arâ	26	85	90				
Ankebût	29	58					
Rûm	30	15					
Lokman	31	8					
Secde	32	19					
Sebe	34	37					
Fâtır	35	33					
Yasin	36	26	55				
Sâffât	37	43					
Sad	38	50	77				
Zümer	39	20-21	73	74			
Mü'min	40	8	40				
Fussilet	41	30					
Şûrâ	42	7	22	70	72		
Duhan	44	52					
Ahkâf	46	14	16				
Muhammed	47	6	12	15			
Fetih	48	5	17				
Kaf	50	31					
Zâriyât	51	15					
Tur	52	17					
Necm	53	15					
Kamer	54	54					
Rahman	55	46	48	54	62	64	
Vâkı'a	56	12	17-34	88-91			
Hadid	57	12	21				
Mücadele	58	22					
Haşr	59	20					
Saff	61	12					
Teğabun	64	9					
Talak	65	11					
Tahrîm	66	8	11				

Kalem	68	34					
Hâkka	69	22					
Me'âric	70	35	38				
Müddessir	74	39-42					
İnsân	76	12	14				
Nâzi'ât	79	40-41					
Tekvîr	81	13					
İnfitâr	82	13					
Mutaffîfin	83	22					
Bürûc	85	11					
Ğaşiye	88	8	11				
Fecr	89	30					
Beyyine	98	8					

1.3. Zemahşerî Tefsirinde Cennet

Bu başlıkta, Zemahşerî'nin tefsirinde yer alan cennet kavramının hangi formda kullanıldığından, bu kelimenin hangi surede geçtiğine; cennetin adından özelliklerine kadar bu mekânı tanıtan ifadelerin üzerinde durulacağı hususu incelenmiştir. Bunun yanında, cennet nimetleri, Allah'ın görülmesi ve O'nun rızası gibi mezhebi konulara da değinilmiştir.

Kavram olarak karşımıza ilk defa Bakara Suresi'nin 25. âyetinde geçen "cennet" ifadesi, Zemahşerî tarafından sözlük anlamı bakımından incelenir. Tezimize konu olan Zemahşerî, birçok ilim dalında adından söz ettirdiği gibi, dil bilimi hususunda da adından söz ettiren simalardan biridir. Bu bağlamda, onun *Esâsü'l-belâğa* adlı eseri önemli sözlüklerden biridir.

Zemahşerî'ye göre, gölgesi yoğun olan, ağaçları sık bahçeler ve uzun hurma ağaçlarıyla dolu olan yere "cennet" denir. Ona göre, cennet kavramının kökünde örtme anlamı vardır. Çünkü "cenne" kelimesi Arap dilinde "örtmek" manasında kullanılır. Ağaçları sık olan bir yerde, ağaç dalları yere gölgelik yaptığından, örtü gibi görünürler. Bu yüzden, cennet "örtü" anlamında da kullanılır. Zemahşerî'ye göre, ahiret yurdunun cennet olarak zikredilmesinin sebebi, orada bahçelerin bulunmasıdır.⁶⁰

⁶⁰ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiḍi't-Tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 1/105.

Zemahşerî, cennet kavramının nasıl geçtiğine dair yorumlarda bulunur. Ona göre, cennet kelimesinin çoğul ve nekre olarak zikredilmesinin sebebi, ahirette ödüle layık görülen insanların gideceği diyarın tamamını kapsadığını belirtmek içindir. Birçok cennetin olduğunu ifade eden Zemahşerî, bu cennetlerde gölgesi bol, uzun hurma ağaçlarından oluşan bahçelerin var olduğunu aktarır. Cennetin, dünyada sevap işleyip bunu hak edenlerin mertebelerine göre verileceğini de zikreder.⁶¹ Cenneti tanımlayan bir diğer kelime de, bostan anlamına gelen "ravza" kavramıdır. Zemahşerî'ye göre, âyette⁶² bu ifadenin nekre olarak kullanılmasının sebebi, bahçenin büyüklüğünü göstermek ve onun hakkında fazla bilgi vermemek içindir. Arap toplumları, suyu bol ve yemyeşil olan yerler için "ravza" kelimesini kullanırlar.⁶³

1.4. Zemahşerî Tefsirinde Cennetin Adları

Genel olarak cennetin adlarının sayısı, müfessirlerin bakış açılarına göre değişmektedir. Zemahşerî'ye göre ise üç tane cennet adı vardır: Bunlar Adn, Me'vâ ve Firdevs cennetleridir.

1.4.1. Adn Cenneti

Kur'ân'da geçen cennet isimlerinden biri de "Adn"dır. Bu kelime sözlükte, ikamet etme, ikamet edilen yer, bir yerin merkezi, orta yeri anlamlarına gelir.⁶⁴ Kaynaklarda, develerin ikamet ettiği yer için de "adn" kelimesinin kullanıldığı aktarılır.⁶⁵ Zemahşerî, "adn" kelimesinin develerin otlandığı yer manasında olduğunu ifade eder.⁶⁶

Adn kavramı, Kur'ân'da on bir yerde "cennâ" kelimesi ile birlikte "cennâtü Ad" şeklinde geçer. Cennât'la gelmesiyle "ikamet edilen cennetle" manasına gelir.⁶⁷

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/106.

⁶² er-Rum 30/15.

⁶³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/471.

⁶⁴ Yusuf Şevki Yavuz, "Adn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/390.

⁶⁵ Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Fâris el-Ķazvîni İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luĝa*, thk. 'Abdusselâm Muĥammed Hârûn (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), 248.

⁶⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâĝa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1998), 1/638.

⁶⁷ Bekir Topaloĝlu, "Cennet (Cennet'in İsimleri)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/176.

Topaloğlu'na göre, Adn kelimesi hem cennetin adı hem de cennetin bir bölümü olabilir. O, Adn kavramının Kur'ân'ın tamamında çoğul formuyla gelmesi nedeniyle, cenneti tanımlayan bir isim olacağı görüşünün daha baskın olacağını söyler.⁶⁸

Adn cennetini konu edinen ve Hz. Muaz'ın Peygamber Efendimizden naklettiği rivâyette, Adn cennetinin semâ-yı âliye'de olduğu; buraya nebiler, siddiklar, şehidler, âlimler ve kendi nefesine hâkim olanlar dışında hiç kimsenin giremeyeceği belirtilir.⁶⁹ Zemahşerî, tefsirinde ihsan üzerine hareket edenlere Adn cenneti vaat edildiğini ifade ettikten sonra, ihsan üzerine hareket etmenin, iman edip sâlih amel işlemek anlamına geldiğini belirtir. Tefsirinde yer alan bilgiye göre, Adn cennetine girenlere güzelliği belli olan bilezikler, ince ve kalın ipek elbiseler verilecektir.⁷⁰

Adn kelimesinin "cennât" formu ile Kur'ân'da 11 yerde zikredildiğini yukarıda beyan etmiştik. Bu kelimenin geçtiği âyetlerde Adn cennetinin bazı özellikleri de zikredilmiştir. İçerisinde çok güzel köşkerin olduğu⁷¹, içinde nehirlerin aktığı⁷², Adn cennetine girecek olan herkese dilediği her şeyin verileceği⁷³ belirtirmiştir. Aynı şekilde, Adn cennetine girecek olanların dış görünüşleri hususunda, onların altın bileziklerle, incilerle süsleneceklerini ve elbiselerinin ipekten olacağı da zikredilmiştir.⁷⁴ Adn cennetine gireceklerin yiyecekleri ve içeceklerinin tükenmeyeceği ve yanlarında gözlerini onlardan ayırmayacak eşlerin olacağı da müjdelenmiştir.⁷⁵

Meryem Sûresi 60. âyette, işlediği günah veya suçtan pişmanlık duyup iman edenlere cennet müjdelenmektedir. Meryem Sûresi 61. âyette ise bu cennetin Adn cenneti olduğu belirtilir. Zemahşerî, Adn'in, bir önceki âyette kullanılan cennet kelimesinin bedeli olduğunu ifade etmektedir. O, Adn cenneti hakkında farklı görüşleri aktarır. Naklettiği birinci görüşe göre, Adn, cennetin değişik yerlerini içine alan yerlerin tamamına verilen addır. Zemahşerî, Adn kelimesinin özel bir isim olduğundan dolayı âyette marife olarak kullanıldığını belirterek, ikamet etmek anlamına geldiğini ifade eder.

⁶⁸ Topaloğlu, "Cennet", 7/176-177.

⁶⁹ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. Ebî el-Ḥasen b. el-Ḥuseyn el-Ğaznevî Beyânu'l-Ḥaḳ en-Nisâbüri, *İcâzu'l-Beyân 'an Me'âni'l-Kur'ân*, thk. Ḥanîf b. Ḥasen el-Kâsimî (Beyrut: y.y., 1415), 1/385.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḳi't-Tenzil*, 2/720.

⁷¹ Tevbe, 9/72.

⁷² Beyyine, 98/8; Kehf, 18/31; Nahl, 16/31; Taha, 20/76.

⁷³ Nahl, 16/31.

⁷⁴ Fâtır, 35/33.

⁷⁵ Sad, 38/50– 54.

Diğer bir görüş ise Adn cenneti, cennette bulunan mekânlardan birinin ismidir.⁷⁶ Zemahşerî, tefsirinde Arap dil kuralları çerçevesinde bu görüşleri açıklamaktadır.

Zemahşerî'ye göre, Adn, cennetin özel isimlerinden biridir. O, Adn cennetinin özelliklerini sayarken Hadis-i şeriften yararlanır. Adn cennetinin, daha önce benzeri olmayan bir yer olduğu, hiç kimsenin aklına gelmeyecek özellikte yapıldığı, buraya peygamberler, sıddıklar ve şehitlerden başka kimsenin giremeyeceği belirtilir. Allah'ın Adn cennetiyle konuşmuş olması, bu cennete girenleri onurlandırdığını gösterir. Adn cennetine hitaben Allah, "Sana girene ne mutlu!" diye buyurduğunu ifade eder.⁷⁷

1.4.2. Firdevs Cenneti

Zemahşerî'nin *Esâsu'l-Belâğa* adlı eserinde firdevs "فردوس" kelimesinin çoğulu "فراذيس" olup geniş, güzel bahçe anlamına geldiği ifade edilir.⁷⁸ Firdevs, içerisinde tüm ağaçları, özellikle de üzüm bağlarını barındıran bahçe anlamına da gelir.⁷⁹ Mucâhid b. Cebr'e (ö. 103/721) göre de Firdevs, Cennet'in merkezidir.⁸⁰ Klasik dil âlimlerinden biri olan Halil bin Ahmed'e göre ise Firdevs, içinde cömertliğin olduğu bahçedir.⁸¹ Arapların içinde üzümlerin olduğu bahçeye Firdevs denildiği de dil sözlüklerinde karşımıza çıkmaktadır.⁸² Mukâtil b. Süleymân'a (ö. 150/767) göre ise Firdevs, Roma dilinde duvarlı bahçe anlamına gelir..⁸³

Firdevs ibaresi, Kur'an'da iki yerde geçer.⁸⁴ Zemahşerî'ye göre Firdevs, cennetle aynı manaya geldiği için müennes kalıbında kullanılır. Ona göre Firdevs, türlü meyveleri olan geniş bahçe demektir. Allah, bu cennetin tuğlasını altın ve gümüşten yapmış, tuğlaların birbirlerini tutması için kullanılan harcı ise miskten kılmıştır.⁸⁵

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/26.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/289.

⁷⁸ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. 'Amr ez-Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1419/1998), 2/15.

⁷⁹ M. Sait Özervarlı, "Firdevs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/113.

⁸⁰ Ebû'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Ķureşî Mucâhid b. Cebr, *Tefsîru Mucâhid*, thk. Muhammed 'Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl (Mısır: Darü'l-Fikri'l-İslamiyye, 1410/1989), 1/451.

⁸¹ Halil bin Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 339.

⁸² Ebû Bekr Muhammed b. el-Ķâsım İbnu'l-Enbârî, *ez-Zâhir fi Me'âni Kelimâti'n-Nâs*, thk. Hâtım Şâlih eđ-Dâmin (Beirut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1412/1992), 1/502.

⁸³ Ebû'l-Ħâsen MuĶâtil b. Suleymân el-Belhî MuĶâtil b. Suleymân, *Tefsîru MuĶâtil b. Suleymân*, thk. 'Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beirut: Daru 'Ihyai't-Turâs, 1423), 4/152.

⁸⁴ Mü'minûn 23/11; Kehf, 18/107-108.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/178.

Allah, Firdevs cennetine mirasçı olacak kişilerin özelliklerini şöyle sıralamıştır: Firdevs cennetine girecek olanların gözleri secde yerine bakar ve huşû içinde namazlarını kılarlar. Huşû için de namaz kılmak, akıl ve fikrin tamamen namazda olması demektir. Namaza yakışmayan davranışlardan, elbise ile oynamak, üstünü başını düzeltmek, gözünü kırpmak gibi davranışlardan uzak durmak gerekir.⁸⁶ Firdevs cennetine girecek olanlar, boş sözlerden uzak dururlar. Zemahşerî, boş sözden maksadın oyun, eğlence ve şaka olduğunu ifade eder. Bu davranışların kişiyi küçük düşürdüğünü ve ona yakışmadığını belirtir.⁸⁷

Firdevs cennetinin varisleri, zekât, sadaka ve nifak ile arınırlar. Zemahşerî, zekâtın iki yönlü olan bir ibadet olduğunu yorumlar. Somut olarak zekât; malın belli bir kısmını fakirlere vermek iken, soyut olarak ise zekât veren kişinin arınmasıdır. Allah'ın istediği mana ise soyut olan anlamdır. Bu kavramın somut anlamda da geçebileceğini aktarır.⁸⁸

Firdevs cennetine varis olanlar, ırzlarını korurlar. Eşleri ve emri altında bulunan cariyeler dışındaki kişilerle her türlü men edilen ilişkiden uzak dururlar. Âyette haddi aşma olarak nitelendirilen davranış, kişinin helali dışında yöneldiği ilişkidir. Zemahşerî, helal kabul edilen ilişkiyi dört hür kadınla evlenme ve istediği sayıda cariye edinme olarak takdim eder. Helali olmayan kişiye göz dikmek veya yönelmek haddi aşmaktır. Bu nahoş davranış, Allah tarafından yasaklandığı bilinmektedir.⁸⁹

Firdevs cennetine mirasçı olan mü'minler, emanetlere ve anlaşmalara sahip çıkarlar. Allah'ın emaneti ehline verilmesini emrettiğini aktaran Zemahşerî, emanetin gereğini yerine getirebilecek güvenilir insanlara verilmesi gerektiğini belirtir. Müfessir, âyette kasıt edilen emanetin, insanların birbirlerine verdikleri somut şeyler olduğunu ifade eder. Ona göre, âyette kasıt edilen emanet iki farklı mana ifade edebilir. Birincisi, kul ile Allah arasındaki emanettir. İman eden kul, Allah ile ahd yapmış olur. Yapılan ahdin gereğini yerine getiren kul, ihanet etmemiş olur. İkinci emanet ise insanların kendi aralarında yapmış oldukları anlaşmalar olduğunu belirten Keşşâf sahibi, kişinin birbirine verdiği somut eşyanın da emanet olabileceğini belirtir.⁹⁰

⁸⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/174.

⁸⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/175.

⁸⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/176.

⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/176-177.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3-177.

Mu'minûn, 23/9. âyette Firdevs cennetinin varisleri, namazlarını muhafaza ederek devam ettiklerinden söz edilir. Mü'minlerin özelliklerinden bahseden bu sûrenin ikinci âyeti, namazın nasıl kılınması gerektiğini anlatırken, bu âyet ise namazın devamlılığı, unutulmaması ve zamanında eda edilmesi ile ilgilidir. Zemahşerî, bu âyette *salât* kelimesinin çoğul kullanıldığını belirtir. Bu kelimenin çoğul kullanılması, tüm namazların muhafaza edilmesi ve zamanında kılınması gerektiği anlamına gelir.⁹¹

1.4.3. Me'vâ Cenneti

Me'vâ kavramı, sözlükte; barınak⁹², dönülecek yer⁹³ ve himaye edilecek yer⁹⁴ anlamlarına gelir. Kur'ân'da ise ahiret yurdu olarak Me'vâ kelimesi sadece iki yerde zikredilmiştir. Necm sûresinde Me'vâ cennetinin cennetinin nerede olduğu belirtilirken,⁹⁵ Secde sûresinde ise iman edip sâlih amel işleyenlerin girecekleri cennet olarak ifade edilmiştir.⁹⁶

Her iki âyette de **جَنَّاتِ الْمَأْوَىٰ** ifadesi lafzen geçmektedir. Zemahşerî, âyette geçen Cennetü'l-me'vâ kelimesi için şunları söyler: O, cennetten bir türdür. Zemahşerî, bu cennet türünün nerede olduğuna dair kanıtını ise Necm sûresi 15. âyetinden getirir. *Me'vâ* cenneti, Sidretü'l-Munteha'nın yanındadır. İsmi *me'vâ* olması hususunu delillendiren Zemahşerî, Abdullah b. el-Abbâs'tan (ö. 68/687-88) naklettiği rivâyete bunu destekler. İbn Abbâs'a göre, gelen rivâyete göre şehitlerin ruhları orayı mekân tuttuğu için oraya *me'vâ* denildiği bilgisini aktarır.⁹⁷

Me'vâ cennetinde kimlerin kalacağı konusunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır Zemahşerî'ye göre Me'vâ cenneti, takva sahipleri içindir.⁹⁸ Taberî'ye (ö. 310/923) göre ise Me'vâ cenneti, şehitler içindir.⁹⁹ Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) ise bu cennetin kimlere ait olduğu konusunda âlimlerin farklı görüşlere sahip olduğunu zikreder. Bazı âlimlere göre bu cennet, şehitlerin ruhları içindir; bazı âlimlere göre ise

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği 't-Tenzil*, 3/177.

⁹² Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî İbn Kuteybe, *el-Cerâsîm*, thk. Muhammed Câsim el-Ħamîdî (Dimaşk: Vezâratu's-Şeĸâfe, ts.), 1/270; Halil bin Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 324.

⁹³ İbn Dureyd, *Cemheretu'l-Luĸa*, 669.

⁹⁴ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râĸıb el-İsfahânî, *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*, çev. Abdulbaki Güneş - Mehmet Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2012), 115.

⁹⁵ Necm, 55/15.

⁹⁶ Secde, 32/19.

⁹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği 't-Tenzil*, 513.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği 't-Tenzil*, 418-420.

⁹⁹ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eĸ-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuĸsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001), 22/40.

takva sahipleri içindir. Kimi âlimlere göre ise Me'vâ cennetinin meleklerle has bir yer olduğunu söylemişlerdir.¹⁰⁰

1.5. Cennet Olarak kabul Edilen Diğer Kavramlar

Burada diğer müfessirlerin cennet ismi olarak kabul ettiği Dâru's-selâm, Cennetu'l-huld, Dâre'l-Mukâme, Makâm-ı Emin ve Cennâtü'n-Naîm gibi cennet isimlerine değinilmiştir.

1.5.1. Dâru's-selâm

Cennetin isimlerinden biri olan Dâru's-selâm ifadesi “dâr” ve “selâm” lafızlarından oluşur. Dâr; “ev, oda ve yurt” anlamlarına gelirken,¹⁰¹ “selâm” ise görünen veya görünmeyen her türlü hastalıktan ve kusurdan uzak olmayı ifade eder. Bundan dolayı Allah'ın isimlerinden biri de Selâm'dır. Allah, varlıklarda meydana gelen kusur ve hastalıklardan münezzehtir. Hiçbir olumsuzluğu içinde barındırmayan Dâru's-selâm, Kur'ân'da iki defa zikredilir.¹⁰²

*“Rableri katında selâm yurdu (Cennet) onlarıdır. Allah, yapmakta oldukları şeylerden dolayı onların dostudur.”*¹⁰³

Bu âyette lafzen geçen Dâru's-selâm tabirinin tefsirini yapan er-Râzî (ö. 606/1210) şunları dile getirir: Âyetteki “selâm yurdu onlarıdır” ifadesi, “Selâm yurdunun başkalarına ait olmadığını, sadece onlarıdır” anlamına gelir. Dâru's-selâm tabiriyle ilgili iki görüş zikredilir. Bunlardan birincisi, Selâm'ın Allah'ın isimlerinden biri olduğudur. Bundan dolayı orada bulunan “selâm” lafzı, “Allah” anlamına gelir. Öncesinde gelen “dâr” kelimesiyle bitişince, “Dâru's-selâm” terkihi, *Dâru'llah* (Allah'ın yurdu) anlamına gelir. İkincisi ise “selâm”ın, “dâr” kelimesinin sıfatı olduğudur. Böyle olunca iki anlam ortaya çıkar: Birincisi, kurtuluş yurdu anlamına gelir; ikincisi ise, selâm yurdudur.¹⁰⁴

Zemahşerî, Dâru's-selâm tabirini Dâru'llah olarak açıklar. Cennet ise, Allah'ın âyetlerini düşünüp ders çıkaranlara aittir. Âyette dikkat çeken husus, cennetin Allah'a

¹⁰⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/244.

¹⁰¹ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 300.

¹⁰² el-İsfahânî, *Müfredât*, 509.

¹⁰³ En'âm, 6/127.

¹⁰⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/146.

nispet edilmesidir. Zemahşerî, bu detayı, “Allah, cennetinin değerini yükseltmek için onu kendisine izafe etmiştir” şeklinde izah eder.¹⁰⁵

Mâtürîdî (ö. 333/944), burada geçen selâm lafzının her iki anlama da gelebileceğini söyler. Selâm kelimesi, cennetin ismi olabilir. Bu durumda âyet, “onlar için cennet vardır” anlamını taşır. Aynı şekilde selâm kavramı, Allah’ın ismi de olabilir.¹⁰⁶

“Allah, esenlik yurduna çağırır ve dilediğini doğru yola iletir.”¹⁰⁷

Zemahşerî, bir önceki âyete verdiği anlamı bu âyete de vermiştir. Allah, âyette cenneti, kendi isimlerinden olan *es-Selâm* ile vasıflandırmıştır. Bunun sebebi, cennetin değerini yüceltmektir. Allah, yaratmış olduğu tüm kullarını bu kapıya, yani *Dârus’-selâm*’a çağırılmaktadır. Ancak bir kısım insanlar bu çağrıya cevap vermemektedir.¹⁰⁸

en-Nesefî (ö. 710/1310), bu âyette geçen *Dâru’s-selâm* lafzına iki anlam verir. Bunlardan birincisi, Allah’ın yurdu anlamıdır. Burada Allah, cenneti, kendi ismi olan Selâm ile muzaf kılmaktadır. Böylece cennetin önemi ve tazimi yükseltilmiş olmaktadır. İkinci anlam olarak ise Selâm kelimesinden maksat, selâmet yurduudur. Çünkü cennete girecek olanlar, orada hiçbir sıkıntı ile karşılaşmayacaklardır.¹⁰⁹

1.5.2. Cennetu’l-huld

“Huld” ibaresi, ilâhî kelâmında tüm bileşenleriyle birlikte 87 defa geçer. Huld, anlam olarak herhangi bir şeyin bozulmadan korunması ve ilk halinin uzun süre devam etmesidir. Araplar, günlük konuşmalarında değişimi ve bozulması uzun süren tüm şeyleri belirtmek amacıyla “hulûd” sıfatını kullanırlardı.¹¹⁰ *Cennetu’l-huld* terkindeki devamlılık ve bozulmama ifadeleri, cennetin ilk halinin hiç değişmeden devam etmesi anlamına gelir. Hiçbir şeyin bozmadığı “ebedî cennet” kavramı, Kur’ân’da bir yerde zikredilir.¹¹¹

Cennetin ebediliğini vurgulayan farklı ifadeler, Kur’ân’ın birçok âyetinde farklı anlamlar taşımaktadır. Bu anlamlardan bazıları şunlardır. Kesintisiz ve ebedî bir ödül

¹⁰⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 63.

¹⁰⁶ Ebû Manşûr Muhammed b. Muhammed el-Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sunne*, thk. Mecdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1426/2005), 255.

¹⁰⁷ Yunus, 10/25.

¹⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 341.

¹⁰⁹ en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hâkâiku’t-Te’vil*, 3/17.

¹¹⁰ el-İsfahânî, *Müfredât*, 353.

¹¹¹ Furkân: 25/15.

olarak cennet, Hûd Sûresi'nde zikredilirken,¹¹² cennetin bir rızık olduğu ve asla tükenmeyeceği anlamı ise Sâd Sûresi'nde karşımıza çıkar.¹¹³

Cennetin nimetlerinden olan yemişler ve gölgeliklerin daimî oldukları da cennetin ebediliğine vurgu yapar. Bu vurgu, Ra'd Sûresi'nde karşımıza çıkar.¹¹⁴ Hicr suresinde geçen “*onlar oradan çıkarılacak da değildir.*”¹¹⁵ ifadesi, cennetin ebediliğine işaret eden bir diğer anlamdır. Allah, cennetin ebediliğini tanımlarken, bizzat cennetin sonsuzluğunu ifade eden âyetlerin yanı sıra, cennetin daimî olduğuna delalet eden lafızlar da kullanmıştır.

1.5.3. Dâru'l Mukâme

Ekâme fiilinin ismi mef'ûl kalıbı olan mukâme lafzı, “herhangi bir yere yerleşm” anlamına gelir.¹¹⁶ Bu kavram, Kur'ân'da sadece Fâtır suresi 35/35. âyetinde karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷

1.5.4. Makâm-ı emin

“Makâm-ı Emin” tabirinde yer alan makam kelimesi, sözlükte “ikamet” anlamına gelirken, emin kelimesi ise “kendisine güven duyulan, hiçbir şekilde hıyanet etmeyen, sözünü tutan, vefalı; başkalarından korkmayan kimse” manasına gelir.¹¹⁸ Kur'ân'da cennet isimlerinden biri olarak geçen bu ifade, yalnızca bir yerde zikredilir.¹¹⁹

Mukâtil b. Suleymân'a (ö. 150/767) göre, Makâm-ı Emin, cennette bir yerdir. Ölümden ve korkudan emin olanların yaşayacağı bir mekândır. Orada bostanlar, nehirler ve ipekten yapılmış elbiseler giyen cariyeler vardır.¹²⁰

Taberî'nin, Katâde'den (ö. 117/735) yaptığı rivâyete göre de Makâm-ı Emin'de yaşayan kişiler, dünyada iken korkulan belalardan, hastalıklardan, yorgunluklardan ve üzüntülerden emin bir şekilde olacaklardır.¹²¹

¹¹² Hûd, 11/108.

¹¹³ Sâd, 38/54.

¹¹⁴ Ra'd, 13/35.

¹¹⁵ Hicr, 15/48.

¹¹⁶ İbn Fâris, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, 259.

¹¹⁷ Fâtır, 35/35.

¹¹⁸ Hüseyin Algül, “Emîn”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/111.

¹¹⁹ Duhan, 44/51-52.

¹²⁰ Mukâtil b. Suleymân, *Tefsîru Mukâtil b. Suleymân*, 4/825.

¹²¹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, thk. 'ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000), 23/55.

er-Râzî(ö. 606/1210), emin bir makamın iki şartla oluşabileceğini söyler. Birincisi, korkulup-sakınılacak her türlü şeyden emin olunmasıdır. İkincisi ise o yerde gezinti şartlarının bulunmasıdır. Yani oralarda bağlar, bahçeler, sular ve bostanların olması gerekir.¹²²

1.5.5. Cennâtü'n-Naîm

Cennâtü'n-Naîm, Kur'ân'da toplam 10 yerde geçer. Arapçada "naîm" kelimesi, insana mutluluk veren hem maddî hem de manevî güzellikleri ifade etmek için kullanılır.¹²³

Naîm fadesinin cennet isimlerinden biri mi olduğu yoksa cennet nimetlerini kapsayan genel bir ad mı olduğu konusunda farklı görüşler zikredilmiştir. Topaloğlu, “iyiler muhakkak Cennet’te, kötüler de cehennemdedirler”¹²⁴ âyetinde geçen naîm kelimesinin cehennem isimlerinden biri olan cahîmin kelimesinden önce kullanılması ve “Şüphesiz iyi kimseler, Naîm Cennet’indedirler”¹²⁵ âyetinde ise naîm ifadesinin cenneti tasvir eden bir ifade olarak kullanılması nedeniyle, onun cennet isimlerinden biri olduğuna kanıt teşkil edeceğini söylemiştir.¹²⁶

İbn Kayyim (ö. 751/1350) ise Lokman suresi 8. âyetinde geçen “ ‘naîm’ ifadesini yorumlarken bunun bütün cenneti kapsayan bir isim olduğunu söyler.¹²⁷ Naîm’in cennetin ismi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, onun cennetin sıfatı olduğunu söyleyenler de vardır.

1.6. Cennetin Teşvik Edilmesi

Çalışmamızın en temel noktasını bu başlık altında ele aldık. Nitekim âyetlerden yola çıkarak ulaştığımız cennetin özelliklerini hem Zemahşerî bağlamında hem de diğer müfessirler ekseninde burada ele aldık. Ayrıca, Allah’ın kullarını cennete teşvik eden âyetlere Zemahşerî’nin bakış açısıyla yaklaşılmış ve müminlere verilecek cennet nimetlerine değinilmiştir.

¹²² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/665.

¹²³ Topaloğlu, “Cennet”, 7/376.

¹²⁴ İnfîtâr, 82/13-14.

¹²⁵ Mutaffifin, 83/22.

¹²⁶ Topaloğlu, “Cennet”, 7/376.

¹²⁷el-Cevziyye İbn Kayyim, *Ruhları Sevinç Ülkesine Nağmeler Söyleyerek Sürükleyen Cenneteki Hayat*, çev. İsmail Hakkı Sezer (konya: Uysal Kitabevi, 1994.),133.

Allah, yaratmış olduğu kullarına, yaptıklarının karşılığını ödül ve ceza ile vereceğini belirtir. Bu konuda Kur'ân, cehennemden sakındırırken cennete girmeye teşvikte bulunur. Cennete girecekleri teşvik ederken, onların ne yapmaları gerektiğini ilâhî kelam aracılığıyla bildirir. Bu mesajlara göre, cennete girmek için yapılması gerekenlerin başında iman etmek gelir. Bu bağlamda, Zemahşerî'nin iman-amel ilişkisi konusundaki düşüncesi ilerleyen sayfalarda ifade edilecektir. Cennete girmenin bir diğer yolu da sâlih ameldir. Ona göre, akla, kitaba ve sünnete uygun olarak dosdoğru bir şekilde yapılan tüm davranışlara sâlih amel denir. Âyette¹²⁸ sâlihat kelimesinin çoğul kullanılma sebebi ise, bir mü'minin sorumluluk gereği yapması gereken ve dinde hoş karşılanan tüm davranışları kapsamak içindir.¹²⁹

Cennete teşvik eden âyetlerin başında Âl-i İmrân Sûresi 3/133. âyeti gelir. Zemahşerî, âyetteki kıraat farklılıklarına değinerek, tevil hakkında yorumda bulunur. O, Türkçeye “koşun” diye tercüme edilen “وَسَارِعُوا” ifadesinin, Medîne ve Şam mushaflarında vavsız okunduğunu, diğer kıraat imamlarının ise vavlı bir şekilde okuduklarını söyler. Zemahşerî, vavlı okunuşun daha doğru olduğunu ve bunu İbn Mes'ûd'dan nakledilen rivâyetle delillendirerek tercihte bulunur. Ona göre, Allah'ın “Cennete koşun” emrinde mecazî bir söylem vardır. Bu, hakiki anlamda bir koşu ifadesi değildir. Aksine, Allah'ın “koşun” emrinin gayesi, cenneti kazanmak için amellerde bulunmak anlamına gelmektedir.¹³⁰

Kur'ân'da geçen ifadelerden anlaşılacağı üzere, Allah, şeytanın sözlerinin asılsız olduğunu ve kulları için cenneti yarattığını bildirir. Buna karşın, şeytan da insanoğlunu çeşitli yollarla kandırarak onlara bazı vaatlerde bulunur. Allah, âyetlerinde vurgulu bir şekilde cennetin verileceğini ve sözünden dönmeyeceğini belirtir. Allah'ın cenneti bu şekilde tasvir etmesi, kullarını teşvik etmeye yöneliktir.

İnananları cenneti hayal ettiren etkenlerden biri de cennet odalarıdır. Zemahşerî, cennette güzel meskenlerin olduğunu Hasen b. Yesâr el-Basrî'den (ö. 110/728) gelen rivâyetle belirtir. Rivâyete göre orada “İnciden, kızıl yakuttan ve zebercetten (cam gibi parlak taş) yapılmış saraylar” vardır.¹³¹

¹²⁸ el- Bakara 2/25.

¹²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/105.

¹³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/405.

¹³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/289.

Cennet tahtları iman edenleri cennete götürecek ameller işlemeye yöneltir. Bu konuda birden çok âyetler mevcuttur. Bunlardan biri de “*koltuklar üzerinde, (etrafi) seyredeler*” âyetidir.¹³² Zemahşerî, “koltuk” diye tercüme edilen الْأَرَائِكُ ifadesini benzetme edatını kullanarak açıklar. Bunlar gelin odalarında gelinler için hazırlanılmış, süslenmiş tahtlardır. Bu tahtların üzerine oturanlar, cennette gözlerin görebileceği tüm manzaraları görecek ve Allah’ın kendilerine vermiş oldukları nimetlere şahit olacaktır. Cehennem de azap çekenleri yine oturmuş olduğu bu tahtların üzerinde görecek ve Allah’ı tesbih edecektir.¹³³ Zemahşerî’ye göre bu tahtlar üzerine oturanlar, bu nimetlerden dolayı yüzleri gülecektir. Nimetlere kavuştuklarından dolayı yüzleri mutluluk ile dolacaktır.¹³⁴

Allah’ın kulları ile konuşması müjdesi Kur’ân’da zikredilmektedir. Zemahşerî’ye göre Allah, ahirette cennete girecek kullarına seslenecektir. Allah, bu konuşmayı mü’min kullarına ikram olsun diye Hz. Musa ile bizzat konuştuğu gibi konuşacaktır. Ya da bu konuşma meleklerin dili ile olacaktır. Allah’ın konuştuğu kimseler mutmain olan kullardır. Yani kendisinde korku ve şüphe olmayan imanlı kimselerdir. Zemahşerî, bu seslenmenin ne zaman olacağı hakkında; ölüm, dirilme ya da cennete gireceği zamanlardan birinde olacağını söylemiştir.¹³⁵

Allah, âyetinde mü’minleri kendilerine tanıttığı cennete sokacağını buyurur.¹³⁶ Zemahşerî’ye göre Allah, mümin kullarında cenneti daha önce anlatmış ve her birine oradaki yerini ve derecesini söylemiştir. O, daha sonra Mücâhid (ö. 104/722) ve Mukatil b. Süleyman’dan bu konudaki rivâyetleri zikreder. Mücâhid’den (ö. 104/722) gelen rivâyete göre “cennet ehli cennetteki yerlerini hiç kimseye sormadan ve hata yapmadan bulabilir. Sanki cennet ehli yaratıldıkları andan itibaren cennetin sakinleriymiş gibi davranacaklardır.” Mukatil’den gelen rivâyet ise “dünyada insanların amellerini yazan melek, ahirette o kişinin önünden gidecek ve Allah’ın ona verdiği nimetleri ona tanıttırarak” şeklindedir.¹³⁷

Zemahşerî âyetteki عَرَفَهَا fiilinin güzel koku anlamına gelen “arf”tan geldiğini ve âyetin “Allah o cenneti mü’minler için güzel kokularla süslemiştir” anlamına

¹³² el-Mutaffifin 83/23.

¹³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/723.

¹³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/752.

¹³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/752.

¹³⁶ Muhammed 47/6.

¹³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/316.

gelebileceğini söyler. Zemahşeri bu görüşünü desteklemek için şiirle istişhâd yöntemini kullanır.¹³⁸ O, bu kelimenin “hudûd” anlamına gelebileceğini de söyler. Allah her bir kul için sınırlar belirlemiş ve başkalarının cennetinden ayırmıştır. Zemahşeri bu görüşünü de desteklemek için dil bağlamında yola çıkar. Nitekim Araplar evin sınırlarını belirlemek için “‘arrafe’d-dâra ve errefehâ” lafzını kullanırlar.¹³⁹

İnsanların güzel hava sevdikleri bilinen bir gerçektir. Allah, cennet havasını insanlara cenneti teşvik olarak kullanır. Cennette havasının nasıl olacağını konusuna el-İnsân, 76/13-14. âyetinde değinir. Âyette cennet ehlinin ahirette güneşin sıcaklığından etkilenmeyeceği ifade edilir. Sonraki âyette cennetteki ağaçların gölgesinin olduğu belirtilir. Cennetin gölgesi hakkında tefsir eserlerinde farklı yorumlar yer alır.

Âyette geçen cennet gölgesinden kasıt Râzî’ye göre Cennet’in havasının güzelliğidir.¹⁴⁰ en-Nesefî (ö. 710/1310) ise “*Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vardır*”¹⁴¹ âyetinden yola çıkarak cennet ehli için başka bir cennetin olduğunu ve bu cennette ağaçların gölgelerinin cennet ehline daha yakındır görüşünü dile getirir.¹⁴²

Zemahşerî’ye göre, cennetin havası ılımandır. Oranın güneşi yakıcı olmadığı gibi soğuğu da dondurucu değildir. O, Arap şiirlerinden yola çıkarak âyette geçen “زَمْهْرِيرًا” kelimesinin ay anlamına geldiği konusunda farklı görüşlerin olduğunu zikreder. Zemahşerî, ifadenin ay anlamında alınacağı takdirde mananın “Cennette ışığa gerek olmadığını bundan dolayı güneş ve aya ihtiyaç yoktur” anlamına geleceğini söyler.¹⁴³

Zemahşerî, cennet ehlinin cennete nasıl gireceği konusunu da değinir. Ona göre cennet ehlinin cennete sevkinden gaye bindikleri bineklerin sürülmesidir. Çünkü cennetlikler oraya binekle giderler. Zemahşerî bu düşüncesi pekiştirmek için benzetmeden faydalanır. Ona göre nasıl ki bazı heyetler hükümdarların huzuruna hızlıca huzura çağırıyorsa cennetlikler de cennete hızlıca ulaşmaları için bineklere bindirilecektir.¹⁴⁴

¹³⁸ ‘Azfun ke-nevhi’lkamârî ve ‘arfun ke-fevhi’l-kamârî yani Kumru kuğurdusu gibi bir ses; mis gibi bir koku.

¹³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/317.

¹⁴⁰ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 28/730.

¹⁴¹ Rahmân, 55/46.

¹⁴² en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hâkâiku’t-Te’vîl*, 3/579.

¹⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/670.

¹⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/147.

Allah, insanı farklı nefisleri olan biri olarak yaratmıştır. Bu nefislerden biri de insani günaha sürükleyen, insana vesvese veren nefistir. Mü'min, vesvese veren bu nefisten kendini muhafaza edip, onun isteklerine karşı çıkıp Allah'ın emirlerinde sebat gösterirse cennete girecektir.

Allah, mümin kullarına cennetin güzelliklerinden bahsederek onları oraya teşvik etmektedir. Cennetin maddi ve manevi güzelliklerini âyeti kerimelerle anlatmış inanan kulları cenneti kazanmaya özendirmiştir.

1.6.1. Cennet ve Nimetleri

1.6.1.1. Cennet Nehirleri

Cennet ırmakları, Kur'ân'da bir âyette müfred, otuz dokuz âyette ise çoğul olarak geçmektedir. “Altlarından ırmaklar akan” anlamına gelen “تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ” ifadesi, Kur'ân'da otuz dokuz yerde zikredilmektedir. Allah, bir âyetinde naîm cennetini,¹⁴⁵ dört âyetinde ise adn cenneti'ni¹⁴⁶ ırmaklarla tasvir etmektedir. Diğer cennet isimlerinde ise bu ifade yer almamaktadır.

Kur'ân'da cennet nehirleriyle ilgili üç tasvir bulunmaktadır. Birincisi, cennet nehirlerinin veya ırmaklarının “*Altlarından ırmaklar akan cennetler*” ifadesiyle tasvir edilmesidir.¹⁴⁷ İkincisi, “*Onların (cennet ehlinin) altlarından ırmaklar akar*” şeklindeki tasvirdir¹⁴⁸ Üçüncü tasvir ise, Muhammed Sûresi'nde geçen dört çeşit ırmaktan bahsedilmesidir.¹⁴⁹

Cennet nehirlerini tasvir eden ilk şekil, “altlarından ırmaklar akan cennet” ifadesidir ve bu tasvirle ilgili ilmî tartışmalar bulunmaktadır. Meselenin asıl konusu ise ırmakların nereden aktığıdır. “*İman edip salih ameller işleyenlere, kendileri için; altlarından ırmaklar akan Cennetler olduğunu müjdele. Cennetlerin meyvelerinden kendilerine her rızık verilişinde, “Bu (tıpkı) daha önce (dünyada iken) bize verilen rızık!” diyecekler. Hâlbuki bu rızık onlara (dünyadakine) benzer olarak verilmiştir. Onlar için orada tertemiz eşler de vardır. Onlar orada ebedî kalacaklardır.*”¹⁵⁰ Bu âyette geçen “*altlarından ırmaklar akar*” ifadesiyle ilgili farklı yorumlar yapılmıştır.

¹⁴⁵Yunus, 10/9.

¹⁴⁶ Nahl, 16/31; Tâhâ, 20/76; Beyyine, 98/8; Kehf, 18/31.

¹⁴⁷ Nahl, 16/31; Tâhâ, 20/76; Beyyine, 98/8; Kehf, 18/31; AnkEbüt, 29/58; Zümer, 39/20 vb.

¹⁴⁸ Al-i İmran, 3/198; Zümer, 39/20.

¹⁴⁹ Muhammed, 47/15.

¹⁵⁰ Bakara, 2/25.

Zemaşşerî, cennet kavramının sıklıkla nehirlerle birlikte zikredilmesine dikkat çeker. Cennet ve nehirlerin birlikte anıldığı ilk yer olan Bakara Sûresi'nin 25. âyetinin tefsirinde, öncelikle nehr kelimesinin anlamını ortaya koyar. Ona göre, nehr kelimesi nehr kökünden türemiştir. Derelere göre debisi ve havzası daha büyük, denizlere göre ise daha küçük su akıntılarına verilen isimdir. Âyette zikredilen ve ırmakların cennetin altından akması olarak tasvir edilen bu konuyu Zemaşşerî iki şekilde ele alır. Birincisi, ırmakların cennetin altından akmasının nasıl gerçekleştiğidir. Ona göre, buradaki "akma" olayı gerçek anlamda olmayıp, yani hakikaten cennetin altından değil, yanından akması şeklindedir. Mesrûk b. Ecda'dan (ö. 63/683) gelen rivâyeti esas alan Zemaşşerî, cennet ırmaklarını yatağı olmadan akan nehirler olarak tasvir eder. Zemaşşerî'nin bu âyette dikkat çektiği ikinci husus ise cennetin birçok âyette nehirlerle tasvir edilmesidir. Çünkü nehirler, insanlar için büyük bir nimet ve huzur kaynağıdır. Bir bahçenin güzelliğini belirleyen en önemli unsurlardan biri, içinde bir derenin akıp akmadığıdır. İnsan ruhunu cezbeden şey, bahçelerin içinden geçen bir derenin varlığıdır. Âyette nehirler ifadesinin marife (belirli) olarak kullanılması Zemaşşerî'nin dikkatini çeker. Sorulması muhtemel soruları kendisine yönelten Zemaşşerî, şu soruyu sorar: "Neden cennetler nekre (belirsiz), nehirler ise ma'rife (belirli) olarak kullanılmıştır?" Cevap olarak, nehirlerin burada cins anlamında kullanıldığını belirtir. Bu görüşünü dil bağlamı ve diğer âyetlerden¹⁵¹ deliller getirerek destekler.¹⁵²

Allah, kendisinden sakınanlar için, altından ırmakların aktığı kat kat inşa edilmiş has odalar olduğunu bildirir.¹⁵³ Âyette geçen "*kat kat inşâ edilmiş has odalar*" ifadesinden kasıt, üst üste konulmuş katlar anlamına gelmektedir. Âyetin devamında ise bunların altından nehirlerin akacağı belirtilir. Zemaşşerî'ye göre, zemin kat evlerinin altından nasıl nehir akıyorsa, cennette de alt kat-üst kat ayrımı olmadan tüm katların altından ırmaklar akacaktır.¹⁵⁴

Cennet nehirlerinin alttan akmasıyla ilgili diğer görüşler ise şunlardır:

Âyette bahsedilen cennet, yalnızca toprağıyla değil, aynı zamanda içindeki ağaçlar, meyveler ve diğer nimetlerle de tasvir edilmektedir. Zira âyette, nehirlerin cennetin altından aktığı belirtilmiştir. Bu da, nehirlerin toprağın altından değil, cennetin

¹⁵¹ Meryem 19/4; Muhammed 47/15.

¹⁵² Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/105-109.

¹⁵³ ez-Zümer 39/20.

¹⁵⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/121.

ağaçlarının gölgesinde akacağı anlamına gelir. Çünkü toprağın altından akan suların, göze estetik bir zevk vermesi mümkün değildir.¹⁵⁵

en-Nesefî'ye (ö. 710/1310) göre, “*Altlarından ırmaklar akan*” ifadesi, cennet kelimesinin sıfatıdır. Burada kastedilen ise cennet ağaçlarının altıdır. Akarsu kenarlarında veya nehir boylarında yetişen ağaçlar daha gür olur. Cennet nehirleri ise herhangi bir kanal olmaksızın akıp gider. Bu özellik, cennet bahçelerini en değerli kılan unsurlardan biridir. Çünkü ağaçları gölgelik yapan ve aralarından durmaksızın akan bir nehre sahip olan tek bahçe, cennet bahçesidir.¹⁵⁶

el-Mâtûrîdî (ö. 333/944) ise “*Altlarından ırmaklar akan cennetler*” ifadesinde kastedilenin, cennet ağaçlarının ve dikili bitkilerin altı olduğunu belirtir. Bu da şu anlama gelebilir: Bir şeyin insanlara daha görkemli ya da nezih görünebilmesi için onun gözle görülmesi gerekir. Buna göre, cennet nehirleri cennetin altından değil, cennet ağaçlarının altından akmaktadır. Başka bir görüşe göre ise nehirler, cennette bulunan köşk ve binaların altından akacaktır.¹⁵⁷

Beydâvî'ye (ö. 685/1286) göre, cennet nehirleri tıpkı dünyadaki gibi ağaçların altından akacaktır.¹⁵⁸

Cennet nehirlerini tasvir eden ikinci şekil ise “*Onların (cennet ehlinin) altlarından ırmaklar akar*” ifadesidir. Bu ifade, Kur'ân'da üç yerde geçmektedir.¹⁵⁹ Genel olarak âlimler, bu âyetlere bir önceki âyette verilen anlamı vermişlerdir. “*Onların altlarından*” ifadesinden kasıt ise cennet ehlinin divan ve koltuklarının altından ırmakların akmasıdır.¹⁶⁰

Cennet nehirlerini tasvir eden üçüncü şekil ise bu nehirlerin mahiyetidir. Bunların mahiyetini bize bildiren Allah, âyetinde şöyle buyurmaktadır: “*Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen Cennet'in durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır. Orada onlar için meyvelerin her çeşidi vardır. Rablerinden de bağışlama vardır. Bu Cennetliklerin durumu, ateşte temelli kalacak olan ve bağırsaklarını parça parça*

¹⁵⁵ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/383.

¹⁵⁶ en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hâkâiki't-Te'vil*, 3/69.

¹⁵⁷ Mâtûrîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 403.

¹⁵⁸ Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Mar'âşî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1418), 1/59.

¹⁵⁹ Zümer, 39/20.

¹⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/121.

edecek kaynar su içirilen kimselerin durumu gibi olur mu?”¹⁶¹ Bu âyette dört çeşit ırmaktan bahsedilir: Su, süt, şarap ve bal.

Zemaşşerî, cennet sularının tadının ve kokusunun değişmeyeceğini ifade etmek için Yezîd b. Muâviye'ye (ö. 64/683) ait bir şiiri kullanır. Şiire göre, Yezîd kadının tükürüğünü ifade etmek için şöyle demiştir:

“Tadı ve rengi bozulmamış öyle bir tükürükle suladı ki beni kadın

Kırıntılar hâlinde ince şaraba katılmış misk gibiydi tükürüğü”

Keşşâf sahibi, süt ırmaklarını şöyle tasvir eder: Sütlerin tadı değişmeyeceği gibi, zamanın geçmesiyle ne ekşir ne de bozulur. Dünya sütleri ise cennet sütlerinin tam zıttı özelliklere sahiptir.¹⁶²

Allah, cennet balını tasvir ederken “süzme” ifadesini kullanmıştır. Zemaşşerî'ye göre, bu “süzme” ifadesi, cennet balının saf ve temiz olduğunu vurgular. Çünkü cennet balı, bal arısının müdahalesiyle oluşmadığı için içinde mum veya başka bir yabancı madde bulunmaz.¹⁶³

Zemaşşerî, cennet şarabı hakkında şöyle der: “Cennet şarabı, içenlere yalnızca lezzet verir; oysa dünya şarabı, lezzetin yanı sıra başka etkiler de gösterir. Cennet şarabını içen kişide ise akıl kaybı, sarhoşluk, baş ağrısı ya da şarabın herhangi bir yan etkisi olmaz.”¹⁶⁴

Zemaşşerî, cennet içecekleri hakkında konuşarak cennet şarabının saf olduğunu belirtir. İçinde hiçbir karışım bulunmayan bu şarabın, tahtlarında oturan ve cennet nimetlerini izleyen mü'min kullara kulplu veya kulpsuz bardaklarda sunulacağını ifade eder.¹⁶⁵

Cennet nehirleri hakkındaki diğer görüşler ise şu şekildedir: Bozulmayan su ırmakları ve süzme baldan oluşan ırmakların ne olduğu açıktır. Taberî, tadı değişmeyen süt ırmağının herhangi bir hayvanın memesinden çıkmadığını belirtirken, şarap

¹⁶¹ Muhammed, 47/15.

¹⁶² Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/321.

¹⁶³ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/321.

¹⁶⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/321.

¹⁶⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/723.

ırmaklarının içenlere zevk vermesinin sebebini ise şarabın hiçbir şekilde sıkılmamış olmasına bağlar.¹⁶⁶

Cennetteki ırmakların neden su, bal, süt ve şaraptan oluştuğuna dair Râzî (ö. 606/1210) şunları dile getirir: Herhangi bir şeyin içilme sebebi ya tadıdır ya da başka bir etkendir. Eğer bir şey tadından dolayı içilecekse bilinmelidir ki dokuz farklı tat çeşidi vardır.¹⁶⁷ Zemahşerî'ye göre, içinde en çok yağ bulunan şey, yağın kendisidir. Ancak yağın doğrudan tüketilmesi uygun değildir. Yağ, birçok besinde bulunduğu gibi sütte de bulunur ve süt, hem yemeye hem de içmeye uygundur. Ayrıca, canlıların ilk gıdası da süttür. Bu yüzden Allah, sütü de zikretmiştir.¹⁶⁸

Su ve şarap, tadıyla doğrudan ilişkili olmaksızın içilen içeceklerdir. Şarabın tadının kötü olduğu, içenlerin ittifakıyla kesindir. Tadı kötü olmasına rağmen içilmesinin sebebi, şarabın içinde, içen kimsenin tekrar içmesine neden olan bir özelliğin bulunmasıdır. Bu yüzden Allah, şarabı da Kur'ân'da zikretmiştir. Kur'ân'da su ırmağından da bahsedilmiştir. Râzî, suyun tadı dışında bir sebeple içilen genel bir içecek olduğunu belirtir. Suyun Kur'ân'da zikredilme sebebini ise bu şekilde açıklar.¹⁶⁹

Allah, âyetinde cennette “Gürül gürül akan iki pınar vardır”¹⁷⁰ ifadesini kullanır. Zemahşerî, ister aşağıya isterse yukarıya doğru, nasıl isterse o şekilde akan nehrin misk dağından aktığını ifade eder. Ayrıca, Hasan-ı Basrî'nin (ö. 110/728) bu iki nehri “Tasnîm ve Selsebil” olarak takdim ettiğini aktarır.¹⁷¹

Âyette geçen “Tasnîm” kelimesi, sözlük anlamı olarak “yükseltmek” demektir.¹⁷² Zemahşerî, Tasnîm'in cennette bulunan bir şarap pınarının özel ismi olduğunu belirtir. Bu şarabın, cennetteki en kaliteli şarap olduğunu ve yüksek bir yerden aktığını ifade eder. Yüksek bir yerden akan bu nehir, cennet ehlinin kaplarına dökülür. Zemahşerî, bu şarabın has mü'minlere saf hâlde sunulan bir içecek olduğunu, diğer mü'minlere ise karıştırılmış (katıkl) bir şekilde verileceğini açıklar.¹⁷³

¹⁶⁶ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/167.

¹⁶⁷ Bunlar; Acı, tuzlu, çok acı, ekşi, kekremsi, dile burukluk veren, tatsız, tatlı ve yağlıdır. Bunların en güzeli ise tatlı ve yağlı olandır. En tatlı şey ise baldır. Dolayısıyla Allah balı zikretmiştir. Bkz. Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/46-47.

¹⁶⁸ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/46-47.

¹⁶⁹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/46-47.

¹⁷⁰ er- Rahman 55/50.

¹⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/452.

¹⁷² en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hâkâiku't-Te'vîl*, 3/617.

¹⁷³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğaviâmiği't-Tenzil*, 4/723.

Tesnîm hakkındaki diğere görüşler ise Şu Şekildedir: et-Taberî (ö. 310/923), “pınar” olarak tercüme edilen tesnîm kelimesinin müfessirler tarafından farklı Őekillerde açıklandığını belirtir ve bu açıklamalara dair rivâyetleri sıralar. Tesnîm’i, cennet ehli için yukarıdan dökülen su olarak açıklayanlar arasında Mücâhid (ö. 103/721) ve Kelbî (ö. 741/1340) bulunur. Abdullah b. Mes’ûd (ö. 32/652-653), Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88), Mâlik b. Hâris (ö. 37/657-?) ve Mesrûk’a (ö. 63/683) göre ise tesnîm, bir pınarın ismidir. Bu rivâyete göre, amel defterleri sağ ellerine verilenlere Rahîk adlı meşrubatlar sunulurken, tesnîmden de içine bir miktar katılacaktır. Ancak, tesnîmin tamamını içmek yalnızca Allah’a yaklaştırılmış olanların hakkıdır. Hasan-ı Basrî’ye (ö. 110/728) göre ise tesnîm, Allah’ın cennetlikler için gizli tuttuğu bir ödüldür. Katâde (ö. 117/735), Dehhâk (ö. 105/723) ve Ebû Sâlih’e (ö. 470/1078) göre de tesnîm, Allah’ın cennetlikler için sakladığı en değerli mükâfattır. Bu görüşlere göre, cennetteki en kıymetli içecek tesnîm olarak kabul edilir.¹⁷⁴

Cennetteki en şerefli içecek¹⁷⁵ olarak tasvir edilen tesnîm, yukarıda belirtildiği gibi Kur’ân’da zikredilmiştir. Müfessirlerin yorumlarında ortak nokta ise tesnîm’in, cennetin en şerefli içeceği, Müslümanlar için gizlenmiş bir ödül ve cennetteki bir pınarın adı olduğu Şeklinde tefsir edilmesidir.

Cennet nehirlerinden akacak diğere içecek ise kâfurdur. Kâfur, kâfur ağacından elde edilen, hekimlikte kullanılan, beyaz ve yarı saydam, kolaylıkla parçalanabilen, güzel kokulu bir madde olarak tanımlanır.¹⁷⁶

Zemaşerî, kâfuru; beyaz renkli, misk kokulu ve soğuk bir içecek olarak tanımlar ve ondan kimin içeceğini zikreder. Ona göre, kâfuru iyi insanlar içecektir. Zemaşerî, iyi kimseleri tanımlarken Hasan Basrî’yi (ö. 110/728) kaynak gösterip “Karıncaları dahi incitmekten uzak duranlar” Şeklinde tanıtmaya çalışır.¹⁷⁷

Mukâtil bin Süleyman’a (ö. 150/767) göre kafûr; soğuk, zencefil tadında, misk kokusunda bir sudur. Ancak âyette zikredilen misk, zencefil ve kafûr dünyadaki gibi değildir.¹⁷⁸ Taberî (ö. 319/923), kafûrun bir koku olduğunu ve cennet ehlinin, içinde kafûr

¹⁷⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/300-303.

¹⁷⁵ Ebû Zeyd ‘Abdurrahman b. Muhammed b. eş-Se‘âlibî eş-Se‘âlibî, *el-Cevâhiru’l-Hisân fî Tefsîri’l-Kur’ân*, thk. Muhammed ‘Alî Mu‘avviğ - ‘Âdil Ahmed ‘Abdulmevcûd (Beyrut: Daru ‘Ihyai’t-Turâs, 1418), 5/565.

¹⁷⁶ Mehmet Doğan, *Büyük Türkçe Sözlük* (İstanbul: Yazar Yayınları, 2014), 1155.

¹⁷⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/667.

¹⁷⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleyman*, 4/524.

kokusu bulunan bir kâsedan su içeceğini söylemiştir.¹⁷⁹ İmâm Mâtûrîdî (ö. 333/944) ise bu içecek hakkında, Allah'ın cennette kullarına ikramda bulunacağı şeyin bu olduğunu ve bunun bilgisinin daha önce verilmediğini belirtmiştir.¹⁸⁰

1.6.1.2. Cennet Hurileri

Cennet ehline verilecek nimetlerden biri de eşlerdir. Bu eşlerin nasıl olduğu konusunda birden çok âyet vardır. Bu âyetler hakkında yapılan yorumların çoğu eserlerde kayıt altına alınmıştır. Cennet eşlerinin âyetlerde geçen özellikleri şunlardır: Onların gözleri yalnızca kocalarına hasretilmiş,¹⁸¹ göğüsleri yeni oluşmuş yaşıtlı kızlar,¹⁸² eşlerine düşkün, iffetli, temiz,¹⁸³ güzel bakışlı olup¹⁸⁴ iyi huylu güzel kadınlardır.¹⁸⁵

Bunun yanında, cennette bulunan huriler benzetme yoluyla da anlatılmaya çalışılmıştır. Nitekim Vâkıa Suresi'nin 23. âyetinde “Saklı inciler misali” denilerek huriler inciye¹⁸⁶ Saffât Suresi'nin 49. âyetinde ise gün yüzü görmemiş ve dokunulmamış bir yumurtaya benzetilmiştir.¹⁸⁷ Râhman Suresi'nin 58. âyetinde ise yakut ile mercana benzetilen¹⁸⁸ hurilerin en önemli özelliği bakire olmalarıdır.¹⁸⁹ Hurilere, cennetteki eşlerinden önce ne bir insan ne de bir cin dokunmuştur.¹⁹⁰

Rahmân ve Vâkıa sureleri, hurilerin tasvirine en fazla yer verilen sureler arasındadır. Bu surelerde, hurilerin fiziksel güzellikleri ve manevi temizlikleriyle ilgili çok sayıda âyet bulunmaktadır. Söz konusu âyetlerde, hurilerin güzellikleri, saflıkları ve mükemmeliyetleri vurgulanmakta olup bu unsurlar, cennet nimetleriyle özdeşleştirilmektedir. Bu âyetler, cennetteki hurilerin her yönüyle kusursuz ve temiz olduğunu belirtirken aynı zamanda onların cennetteki en yüksek nimetlerden biri olarak sunulduğunu da ifade etmektedir. Huriler, sadece fiziksel güzellikleriyle değil, aynı

¹⁷⁹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/93.

¹⁸⁰ Mâtûrîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 361-362.

¹⁸¹ Râhman, 55/72.

¹⁸² Nebe, 78/33.

¹⁸³ Vâkıa, 56/37; Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/15; Nisa, 4/57.

¹⁸⁴ Saffat, 37/48; Sâd, 38/52.

¹⁸⁵ Râhman, 55/70.

¹⁸⁶ Vâkıa, 56/23.

¹⁸⁷ Saffat, 37/49.

¹⁸⁸ Râhman, 55/58.

¹⁸⁹ Vâkıa, 56/36.

¹⁹⁰ Râhman, 55/56.

zamanda manevi saflıkları ve temizlikleriyle de cennetliklerin huzur ve mutluluğunu pekiştiren birer sembol olarak tasvir edilmektedir.¹⁹¹

Allah, cennette cennet ehline diledikleri her şeyin verileceğini ve onlara sunulan nimetlerin daha fazlasının da olacağını bildirir.¹⁹² Zemahşerî'ye göre, âyette geçen “مزید” kelimesi, cennet ehlinin akıl ve hayallerinden bile geçmemiş, hatta istemeyi bile düşünemedikleri şeyleri kapsar. O, bu konuda ravinin ismini belirtmeden gelen bir rivâyeti aktarır. Rivâyete göre, cennet ehlinin üzerinden bir bulut geçer ve huri yağdırır. Zemahşerî, tefsirinde şu rivâyete yer verir: Huriler, ‘İşte biz, Allah’ın “Katımızda daha da fazlası var.”¹⁹³ buyurduğu nimetleriz.’ derler.

Zemahşerî, cennet eşlerinin gözlerini eşlerinden ayırmayacaklarını ve onlardan başkasına bakmayacaklarını dile getirir.¹⁹⁴ Ayrıca, âyette geçen ve dilberlere ne insan elinin ne de cin elinin değdiği¹⁹⁵ ifadesine şöyle yaklaşır: Bu ifadeden kasıt, insan dişilerinden hiçbirine insan eli değmediği gibi, cin dişilerinden hiçbirine de cin eli değmemiştir. O, bu âyetin, cinlerin insanlar gibi cima yaptıklarına delil olabileceğini söyler.¹⁹⁶ Zemahşerî'nin bu âyetin tevilinden hareketle, dilberlerden bazılarının cinlerden olabileceğini söylemek mümkündür.

Allah, âyetinde cennet hurilerini hayırlı hatunlar olarak nitelendirerek onların kendilerine tahsis edilmiş otağlarda yaşadıklarını belirtir.¹⁹⁷ Zemahşerî'ye göre, hayırlı hatunlardan kasıt, üstün ahlaka sahip, huyu güzel olan kadınlardır. Bu kadınlar, kendilerine tahsis edilmiş çadırlarda bulunurlar. Zemahşerî, bu çadırların içinin oyulmuş inciden olduğu bilgisini aktarır.¹⁹⁸

Allah, Nebe' Suresi'nin 31. âyetinde cennetin muttakiler için bir kurtuluş olduğunu belirtir. Zemahşerî ise bu kurtuluşu, cehennemden bir kurtuluş olarak tevil eder. Cehennemden kurtulanlar için Allah, devamında cennette onları bekleyen nimetlerden bahseder. Bu nimetlerden biri de “وَكُوعَابٌ” olarak tasvir edilen hurilerdir. Zemahşerî,

¹⁹¹ Râhman, 55/56,58,70,72; Vâkıa, 56/23,36,37.

¹⁹² Kaf, 50/35.

¹⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/390.

¹⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/453.

¹⁹⁵ Rahman, 55/56.

¹⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/453.

¹⁹⁷ Rahman, 55/70-72.

¹⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/454.

bunların göğüsleri yeni çıkmış, yaşıt ve göğüs renkleri turuncu olan kızlar olduğunu belirtir.¹⁹⁹

Allah, cennet kadınlarının maddi ve manevi tüm pisliklerden arındırıldığını belirtir. Zemaşşerî'ye göre, bu arınma, cennet kadınlarının dünya kadınlarının taşıdığı kötü huylar, dedikodu, fesatlık gibi davranışlardan uzak olmaları şeklindedir. Bunların yanı sıra, hayız, nifas ve lohusalık gibi kadınlara özgü hâllerden de arındırıldıklarını ifade eder.²⁰⁰

Âyette geçen ve kadınların temiz olduklarını belirten “أَزْوَاجٌ مُطَهَّرَةٌ” ifadesinde, “eş” kelimesinin çoğul, “temiz olmaları” kısmının ise tekil olarak kullanılması Zemaşşerî'nin dikkatini çeker. O, bazı kıraat imamlarının “mutahharât” kelimesini çoğul olarak okuduğunu söyler. Ubeyd bin Umeyr'in ise bu kelimeyi tekil vezinde “mutahharatun” şeklinde tilavet ettiğini dile getirir. Zemaşşerî, ifadenin çoğul kalıp yerine tekil olarak kullanılmasının bir yücelik göstergesi olduğunu belirtir. Bu durum, o kadınların bir temizleyici tarafından temizlendiğini gösterir ki bu temizleyici de Allah'tır.²⁰¹ Râzî ise hurilerin tertemiz olmasını, onların hayız, istihâza ve her türlü maddi kirden arınmış olmalarıyla açıklar.²⁰²

Bu hususun daha iyi anlaşılması için diğer müfessirlerin huri konulu âyetlere bakış açılarına ve hurileri nasıl tasvir ettiklerine değinmekte fayda vardır.

Hurilerin nasıl bir varlık olduğuna dair Taberî, Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) şu rivâyetini kitabına almıştır. Abdullah b. Mes'ûd'a (ö. 32/652-53) göre, Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Cennet ehlerinden bir kadının bacağına beyazlığı, üzerinde yetmiş kat elbise olsa dahi görünecektir. Öyle ki bacağındaki ilik bile seçilecektir.” Ravi, devamında şöyle der: “Sanki o kadınlar birer yakut ve mercandır.” âyetinde geçen yakutun içine bir iplik sokup onu parlatırsanız, o yakutun berraklığı nedeniyle iplik görünmeye devam eder. Çünkü yakut çok parlak bir taştır. Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ise bu konuda Hz. Peygamber'in şöyle buyurduğunu nakletmektedir: “Kıyâmet gününde, cennete girecek ilk cemaatin yüzleri, dolunay gibi parlak olacaktır. İkinci cemaatin yüzleri ise gökteki en parlak yıldız kadar güzel olacaktır. Cennete giren her erkeğe iki hanım verilecektir. Bu hanımlardan her birinin üzerinde

¹⁹⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/690.

²⁰⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/109.

²⁰¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/110.

²⁰² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/353.

yetmiş kat elbise olacaktır. Kadının bacağındaki ilik, bu elbiselerin dışından bile görünecektir.”²⁰³

Mücâhid’e (ö. 103/721) göre, hurilerin gözleri bembeyazdır. Dahhâk (ö. 212/828) ise hurilerin güzel gözlere sahip olduğunu belirtir. Süfyân b. Sevrî’ye (ö. 161/778) göre ise hurilerin iki farklı göz rengi vardır: Göz rengi beyaz olanın beyazlığı çok parlakken, siyah gözlü olanın gözleri ise derin siyahlıktadır.²⁰⁴

İmâm Mâtürîdî’ye (ö. 333/944) göre, huriler sadece eşlerini arzularlar. Başka bir âyette ise Allah, “Çadırlarına kapanmış huriler vardır.” buyurur. Allah Teâlâ, bunu dindarların kıskanç oldukları, eşlerinin kendilerinden başkasına bakmalarını ve başkalarının da onlara bakmasını istemedikleri için aktarır. Bu iki âyette, Allah o kadınların kocalarından başkasına bakmadıklarını, başkalarının da onlara bakmadığını haber vermekte ve onları otağlarına kapanmış olmakla vasıflandırmaktadır.²⁰⁵

Hurilerin yaşı konusunda, Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) onların otuz üç yaşında olacaklarını söylemiştir.²⁰⁶ Râzî (ö. 606/1210) ise “yaşıt” anlamına gelen "etrâb" kelimesinin üç farklı anlama gelebileceğini belirtir. Birinci anlam, hurilerin yaşça birbirine eşit olmasıdır. İkinci anlam ise hurilerin birbirine benzemesidir. Buradan çıkarılacak sonuç, hurilerin kocalarıyla aynı yaşta olmalarıdır.²⁰⁷

Cennet hurileri, hadislerle de konu olmuştur. Bazı hadislerde huriler şu şekilde zikredilmiştir.

Kişinin ebedî yurtta kaç huri alacağı konusunda Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) şöyle demiştir: “Mümin, cennette dört bin bakire, sekiz bin evli kadın ve beş yüz huri ile evlendirilecektir.”²⁰⁸

Dünyadaki eşlerin öteki dünyada bakire olup olmayacağı konusunda Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) şöyle demiştir: “Bir mü’min, cennette eşini isterse onu bakire bulur.”²⁰⁹

²⁰³ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/65.

²⁰⁴ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/75.

²⁰⁵ Mâtürîdî, *Te’vîlâtü Ehli’s-Sunne*, 481-482.

²⁰⁶ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fî Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/124.

²⁰⁷ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 29/407-409.

²⁰⁸ Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebü’d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, thk. ‘Amr ‘Abdulmun‘im Selîm (Kahire; Cidde: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 1/204.

²⁰⁹ İbn Ebü’d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, 1/204.

Übey b. Kâ'b'tan (ö. 33/654) aktarılan rivâyette, cennet hurileri şu şekilde tasvir edilir: “Bir huri bileğine bakılsa, güneş ışığı kaybolur.”²¹⁰ İbn Mes'ûd'dan (ö. 32/652-53) aktarılan rivâyette ise şöyle denilmektedir: “Cennet hurileri bakiredir. Onun bacağındaki ilik, kırmızı bir şarabın içinde beyaz bir şarap nasıl görünüyorsa öyle görünecektir. Yetmiş elbisenin altından ve et ile kemik arasında olsa bile.”²¹¹

Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivâyetle, Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Cennette hiç kimse yoktur ki onun iki eşi olmasın. O eşlerinin baldırındaki ilik, yetmiş elbisenin altında olsa bile görünecektir.” ed-Dârimî'ye (ö. 255/869) göre, hadisin isnadı sahihtir.²¹²

Cennetteki hurilerin neyden yaratıldığına dair, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721) şöyle demiştir: “Güzel bakireler safrandan yaratılmıştır.”²¹³ Hurilerin elbiseleri konusunda da Mücâhid'den (ö. 103/721) gelen bir rivâyet vardır. Rivâyete göre, hurilerin giysileri ince olacak ve renkleri saf olacaktır.²¹⁴

İkrime'den (ö. 13/634) gelen rivâyete göre, Peygamber Efendimiz huriler hakkında şöyle demiştir: “Şüphesiz, kocalarına şöyle dua eden güzel kızların sayısı sizden daha fazladır: ‘Allah’ım, ona dininde yardım et, onun kalbini sana itaat etmeye yönelt ve onu bize ilet.’”²¹⁵

Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652-53), Sâd Suresi'nin 52. âyetini şöyle yorumlar: “Cennette ‘Oyuncak’ diye anılan bir huri vardır. Cennetin bütün hurileri ona hayrandır. Elleriyle onun omzuna dokunurlar ve ‘Ne mutlu sana, ey Oyuncak!’ derler. Seni ciddiyetle arayanlar bilir ki gözlerinin arasında şöyle yazılıdır: ‘Kim benim gibi birine sahip olmak isterse, Cenâb-ı Hakk’ın rızası için çalışsın.’”²¹⁶

Sonuç olarak, cennet hurileri hem âyetlerde hem de hadislerde zikredilmiştir. Yüce Allah, âyetlerde hurilerin fiziksel özelliklerinden kısa ve öz bir şekilde bahsederken,

²¹⁰ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/205.

²¹¹ Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, thk. Hâbü'r-Raḥmân el-'A'zamî (Beyrut: el-MektEbü'l-İslâmî, 1403/1982), 10/414.

²¹² Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-Dârimî, *Sunenu'd-Dârimî*, thk. Huseyn Selîm 'Esed ed-Dârânî (Suud-i Arabistan: Dâru'l-Muğni, 1412/2000), 3/1871.

²¹³ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/208.

²¹⁴ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/209.

²¹⁵ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/212.

²¹⁶ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/212.

hadislerde ise hurilerin fiziksel özellikleri daha ayrıntılı anlatılmış ve bunlara ek olarak ahlaki özellikleri de vurgulanmıştır.

1.6.1.3. Cennet Meyveleri ve Ağaçları

Bağ, bahçe ve bostan anlamına gelen "cennet" adlı bir mekânı ağaçsız düşünmek olanaksızdır. Bu ağaçların meyve vereceği de aşikârdır. Kur'ân, cennet olarak isimlendirilen bu mekânda ağaçların ve meyvelerin varlığından söz eder.

Kur'ân'ın birçok yerinde, cennetin ağaçlar ve meyvelerle dolu, yemyeşil bir mekân olduğu ve cennet ehlinin bu meyvelerden gönüllerince istifade edeceği zikredilir.²¹⁷ Bunların yanı sıra, Kur'ân bazı meyvelerin ve ağaçların adlarını da vermektedir.²¹⁸ Bazı âyetlerde ise cennet meyvelerinin kesintisiz olacağı ve bunları almak isteyenler için dallarının aşağı sarkıtıldığı bildirilmektedir.²¹⁹

Âyetlerde, cennetteki meyvelerin varlığından bahsedildikten sonra hurma ve nar özel olarak zikredilmiştir. Allah, bu iki meyvenin önemini daha da artırmıştır. Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713), cennetteki hurma ağacının tasvirine dair şu ifadeleri kullanmıştır: "Cennetteki hurma ağaçlarının kökleri ve dalları altından olup, dallarının destekleri zümrüttendir. Bu ağaçların yapraklarından cennetliklere elbiseler yapılacak, meyveleri kovalar gibi olacak; süttten daha beyaz, kaymaktan daha yumuşak, baldan daha tatlı olacak ve o meyvelerde herhangi bir leke bulunmayacaktır." Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94) ise cennette bulunan nar hakkında, Hz. Peygamber'in sözünü rivâyet eder.²²⁰

Zemahşerî, nar ve hurmanın neden ayrı olarak zikredildiğini açıklığa kavuşturur. Ona göre, bu iki meyve ayrıcalıklı ve özel yerlere sahiptir. Çünkü bu meyveler, sahip oldukları özellikler bakımından iki ayrı cins gibidir. Zemahşerî, bu durumu, Cebrâil ve Mikâil'in melek olmalarına rağmen âyette meleklerden ayrı olarak zikredilmesine²²¹ benzetir. Zemahşerî, bu meyvelerin özel olarak zikredilmesindeki bir diğer maksadı şu şekilde açıklar: Hurmanın yemişi hem meyve hem de gıdadır; aynı şekilde, narın yemişi de hem meyve hem de ilaçtır. Bu nedenle, bu iki meyvenin sadece meyve niyetine tüketilmediğini ifade eder. Zemahşerî, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) de bu görüşte

²¹⁷ Rahman, 55/46-48,52; Nebe', 78/31-34; Yasin, 36/57; Sad, 38/51.

²¹⁸ Rahman, 55/68.

²¹⁹ Vâkia, 56/28-34.

²²⁰ "Ben cennete baktım, bir de ne göreyim; oranın bir narı, sırtına semer vurulmuş bir deve gibidir." Bkz. Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/73-74.

²²¹ Bakara, 2/98.

olduğunu ve talebeleri Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ile İmâm Muhammed'in (ö. 189/805) bu konuda hocalarıyla ihtilafa düştüğünü zikreder.²²²

Allah, Sâffât Suresi'nin 41. âyetinde, ihlâslı kulları için ‘malum bir nasip’ten bahseder.²²³ Zemahşerî, buradaki "malum nasip"ten kastın meyveler olduğunu söyler. Ona göre, lezzetli olan ve sağlığı koruma amacı taşıyan her nimet meyvedir. Bu nedenle, cennette bulunan tüm rızıklar meyvedir. Cennette, gıda amaçlı ya da sağlığı korumak için bir şey yenilmeyecektir; çünkü cennete girenlerin bünyesi sağlamdır. Cennet meyvelerinin amacı lezzet vermektir. Zemahşerî'ye göre, "malum nasip"ten bir başka maksat ise yaratılan meyvenin kokusu, tadı ve yaratılışındaki güzelliği olabilir. O, ‘malum nasip’ konusundaki rivâyeti eleştirerek doğru bulmaz. Katâde'nin (ö. 117/735) aktardığı rivâyette, "malum nasip"ten maksadın cennet olduğu söylenirken, Zemahşerî ise âyetin siyak ve sibakını göz önüne alarak bir sonraki âyette nimet dolu cennetin zikredildiğini ve bu nedenle "malum nasip"in cennet olamayacağını ifade eder.²²⁴

Cennet meyveleri ile dünya meyveleri arasındaki benzerlik ve farklılık, Zemahşerî tarafından ele alınır. Allah, cennet ehline cennet nimetlerinden bir meyve verdiğinde, bu nimet dünyada daha önce verilen nimetlere benzetilir. Zemahşerî, cennet nimetlerinin dünya nimetlerine benzemesi konusunda, meyvelerin cins olarak benzer olduğunu ancak her iki nimet arasında bazı farklılıkların bulunduğunu ve bu farkın yalnızca Allah tarafından bilindiğini söyler.²²⁵ Bu bağlamda, cennet meyveleri her ne kadar renk olarak dünya meyvelerine benzese de tat olarak aynı değildir. Bu düşüncede olan Râzî, Zemahşerî ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Her iki müfessir de görüşlerini desteklemek amacıyla Hasan el-Basrî'nin rivâyetini kullanır.²²⁶

Zemahşerî, “مِنْهَا مِنْ تَمْرَةٍ”²²⁷ ifadesindeki her iki “min” edatının ibtidâ-i gâye olduğunu ve burada zikredilen meyvenin cennetten başlayıp orada yetiştiğini söyler. Zemahşerî, cennet meyvesinin tekil olarak kullanılmasına dair iki yorum bulunduğunu belirtir. Birinci yoruma göre, burada tek bir elma ya da tek bir nar kastedilmez; asıl

²²² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/453.

²²³ Sâffât, 37/41.

²²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/42.

²²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/107.

²²⁶ “Cennettekilerden birisine bir tabak rızık getirilir ve onu yedikten sonra diğer tabak getirilince o kimse bunun üzerine ‘bu, bize daha önce getirilen şeyin aynısı’ der, tabağı getiren melek ‘sen yemene bak! Renkleri aynıysa da tatları değişiktir’ diye cevap verir. Bkz. Râzî, *Mefâtiħu'l-Ğayb*, 28/353-354; Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/107.

²²⁷ Bakara, 2/25.

kastedilen şey meyvenin türüdür. İkinci yoruma göre ise burada beyan söz konusudur. Buna göre, meyve ya da meyve cinsi kastedilmiş olabilir. Bu âyette ayrıca, “قَالُوا هَذَا الَّذِي رُزِقْنَا مِنْ قَبْلُ” ifadesi geçmektedir. Bu ifade, akıllara “Cennet nimeti, dünyada ikram edilmiş olanın aynısı mı?” sorusunu getirir. Zemahşerî, cennette ikram edilen nimetin, dünyada verilen nimetin aynısı da olabileceği veya onun benzeri de olabileceği düşüncesine sahiptir.²²⁸

Zemahşerî, cennet nimetlerinin dünya nimetlerinden farklı değil de benzer olması meselesini ele alırken, insanın doğasının ve alışkanlıklarının bu benzerliği kabul etmesini sağladığını belirtir. Ona göre, insanlar kendilerine aşına oldukları şeylere daha yakın hisseder ve onlara daha fazla yönelirler. Alışkın olmadıkları bir şeyle karşılaştıklarında ise doğaları gereği ondan uzak durma eğiliminde olurlar. Ancak, bir insan önceden bildiği bir şeyin daha sonra farklı bir şekilde, fazilet ve üstünlükle sunulduğunu gördüğünde, ona duyduğu hayranlık ve ilgisi artar. Bu anlayışa dayanarak, Zemahşerî, cennet nimetlerinin dünya nimetlerine benzemesinin, insanların bu tür alışkanlıklara dayalı bir yaklaşımla cennet nimetlerini daha kolay kabul etmelerine ve onlara daha fazla değer vermelerine olanak sağladığını ifade eder.²²⁹

Zemahşerî'ye göre, cennet meyveleri bitmek tükenmek bilmeyen nimetlerdir. Cennet ağaçlarından bir meyve koparıldığında, hemen yerine bir başkası yaratılır. Cennet meyveleri sürekli yenilenir.²³⁰

Allah, cennet meyvelerinin her türünden iki eş olacağını bildirir.²³¹ Zemahşerî ise burada geçen "iki eş" ifadesinden kastın, iki sınıf olduğunu belirtir. Aktarılanlara göre, bu sınıflardan biri bilinen meyveler, diğeri ise bilinmeyen meyvelerdir.²³²

Cennet nimetlerinden bir diğeri de ağaçlardır. Allah, cennet ağaçlarını tasvir ederken "efnân" kelimesini kullanır. Bu kelime, ağacın dallarından fişkırان sürgünler anlamına gelir. Zemahşerî'ye göre, bu kelimenin özellikle zikredilmesinin sebebi, yaprak ve meyve veren unsurların bunlar olması, gölgelerin bu dallardan uzaması ve yemişlerin

²²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/109.

²²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/110.

²³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/263.

²³¹ Rahman, 55/52.

²³² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/452.

bunlardan toplanmasıdır. Başka bir görüşe göre, ‘efnân’ canların arzuladığı, gözlerin ise haz aldığı türlü nimetlerdir..²³³

Cennet ağaçlarından biri de dikensiz sedir ağacıdır.²³⁴ Âyette zikredilen ve ‘dikensiz’ diye tercüme edilen kelimeye, İkrime (ö. 13/634), Katâde (ö. 117/735), Ebû el-Ahves (ö. 215/830-?) ve Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) ‘dikeni koparılmış’ anlamını verir. Mücâhid (ö. 104/722), Dahhâk (ö. 105/723) ve Saîd b. Cübeyr’e göre ise bu kelime, ‘meyvelerinin büyüklüğünden dalları eğilmiş ağaç’ anlamındadır.²³⁵ Zemahşerî de eserinde Mücâhid’den (ö. 104/722) gelen rivâyeti zikreder ve ‘sidr’ ifadesini ‘kiraz’, ‘mahdûd’ kavramını ise ‘dikeni giderilmiş, dikensiz’ olarak açıklar.²³⁶

Tefsir eserlerinde cennet meyvelerinden söz edildiği gibi, hadis kitaplarında da cennet ağaçları ve meyveleri tasvir edilmiştir. Cennette birbirinden farklı ağaçların bulunduğu aşikârdır. Bu ağaçlardan bazıları ise hadislere konu olmuştur. Bu hadislerin başında, Ebû Hüreyre (r.a.)’den (ö. 58/678) aktarılan bir rivayet yer alır.²³⁷

Peygamber Efendimiz, cennette "sonsuzluk ağacı" bulunduğunu bildirir. Ona göre, bu ağacın altında bir binici yüz yıl boyunca yol alabilir.²³⁸

Abdullah b. Abbâs’a (ö. 68/687-88) göre, ayette geçen "uzamış gölgelerden"²³⁹ maksat, cennetteki bir ağaçtır. Onun gölgesinin uzunluğu, en iyi binicinin bile yüz yıl boyunca seyahat edebileceği kadar geniştir. Dallarının altında odalar ve sohbet alanları bulunur. Gölgesinde bir grup insan, dünya zevklerini arzulayıp onlardan bahseder. Dünyada var olan her türlü eğlence, o ağaçların gölgelerinde bulunur.²⁴⁰

²³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/452.

²³⁴ Vakia, 56/28.

²³⁵ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fi Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/109.

²³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/461.

²³⁷ “Cennette öyle bir ağaç vardır ki bir binici onun gölgesinde yetmiş yıl yolculuk edebilir.” Bkz. Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî İbn Ebü’d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne ve mâ E’adde’llâhu li-Ehlihâ min’en-Ni’am*, thk. ‘Abdurrahîm Ahmed ‘Abdurrahîm el-‘Asâsile (Beyrut: Müessesetü’r-Risale, 1417/1997), 1/73.

²³⁸ İbn Ebü’d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, 1/66.

²³⁹ Vâkı’a, 55/30.

²⁴⁰ İbn Ebü’d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne ve mâ E’adde’llâhu li-Ehlihâ min’en-Ni’am*, 1/75.

Cennet ağaçlarının dalları hakkında, Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) rivayetle Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Cennette, dalları altından olmayan hiçbir ağaç yoktur.”²⁴¹

Cennetteki hurma ağaçlarıyla ilgili rivayete göre, gövdeleri altından hurma ağaçları vardır. Yaprakları, insanların gördüğü en güzel kıyafetlere benzer. İğneleri ve dalları altındandır. Meyvesi kabak gibidir; süttten ve gümüşten daha beyaz, miskten daha tatlıdır. Şekerden daha tatlı, tereyağından ve sadeyağdan daha yumuşaktır.²⁴² Hurma ağaçlarının, dünyada çok beğenilen eşyalarla karşılaştırmalı bir şekilde tasvir edilmesi, bu nimetin ne kadar değerli olduğunu gösterir.

Hurma ağaçları hakkında, Abdullah b. Abbâs'a (ö. 68/687-88) dayandırılan bir rivayete göre şöyle denilmektedir: “Cennetteki hurma ağaçlarının gövdeleri yeşil zümrütten, lifleri ise kırmızı altındandır. Yaprakları, cennet ehli için bir örtüdür. Meyvesi süttten daha beyaz, baldan daha tatlı, tereyağından daha yumuşaktır ve içinde çekirdek bulunmaz.”²⁴³

Cennet ile ilgili olarak, Mücâhid b. Cebr (ö. 104/722) şöyle demiştir: “Cennetin zemini kâğıttan, toprağı miskten, ağaçlarının kökleri altındandır. Yaprakları ise zümrüt ve yakuttan olup, yaprakları ve meyveleri onun altındadır. Artık, o meyveleri kim ayakta yerse ona zarar vermez, kim oturarak yerse ona zarar vermez ve kim yatarak yerse ona da zarar vermez.”²⁴⁴

Hadis metinlerinde özel olarak zikredilen cennet ağaçlarından biri olan ‘Tûbâ ağacı’ hem ayette hem de hadislerde yer almaktadır. Ra'd Suresi'nin 29. ayetinde geçen ‘onlar için Tûbâ’ ifadesi hakkında, Mücâhid'den (ö. 104/722) şöyle aktarılmaktadır: “Cennette, yükü kadın göğsü kadar olan ve içinde cennet ehlinin elbiselerinin bulunduğu bir ağaçtır.”²⁴⁵ Hadis kitaplarında geçen metinlere göre, Tûbâ ağacı hakkında Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Cennette Tûbâ denilen bir ağaç vardır ki, ata binen kişi onun gölgesinde gezmeye yeltense, orada yüz yıl yolculuk yapar. Yaprakları ve sapları serin yeşildir. Çiçeğı sarı bir kurdeledir. Onun meyvesi tatlıdır. Zamkı ise zencefil ve baldır. Tomurcukları kırmızı yakut ve yeşil zümrüttür. Toprağı misk ve amberdir. Kâfûru

²⁴¹ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne ve mâ E'adde'llâhu li-Ehlihâ min'en-Ni'am*, 1/77.

²⁴² İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne ve mâ E'adde'llâhu li-Ehlihâ min'en-Ni'am*, 1/78.

²⁴³ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne ve mâ E'adde'llâhu li-Ehlihâ min'en-Ni'am*, 1/79.

²⁴⁴ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne ve mâ E'adde'llâhu li-Ehlihâ min'en-Ni'am*, 1/79.

²⁴⁵ Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahâni Ebû Nuaym el-İşfahâni, *Şifatu'l-Cenne*, thk. 'Alî Rıdâ 'Abdullâh (Dimaşk: Dâru'l-Me'mûn, ts.), 2/241.

sarı, otu ise kuvvetli safrandır. Onun köklerinden Selsebîl, Ayn ve Rahek nehirleri çıkar. Onun gölgesi, cennet ehlinin meclislerinden biridir.”²⁴⁶ Tûbâ ağacının her özelliğinin son derece değerli ve kıymetli şeylerle anlatılması, insanları cennete teşvik etmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

Tûbâ ağacı hakkında bir diğer hadis ise Ebû Hüreyre’den (ö. 58/678) rivayet edilmiştir. Rivayete göre, Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Cennette Tûbâ adında bir ağaç vardır. Allah ona şöyle der: ‘Kulumun dilediğini yap.’ Bunun üzerine, onun için dizginleri, eyeri ve görünümü dilediği gibi bir at yaratılır. Aynı şekilde, dileyen için bineğiyle, dizginleriyle ve istediği gibi görünümüyle ayrılan bir kadın yaratılır.”²⁴⁷ Tûbâ ağacıyla ilgili bir diğer rivayet ise şu şekildedir: “Tûbâ ağacı cennettedir ve cennetteki her ağaç ondan bir parçadır. Tûbâ ağacının dalları ise cennet duvarının ötesine uzanır.”²⁴⁸

Sonuç olarak, cennet ağaçlarının tasvirinin hadislerde daha çok uzunluk ve nimet yönüyle ele alındığı ifade edilebilir. Ağaçların gölgesinin, yapılan tasvirlerin bir parçası olduğu söylenebilir. Cennet ağaçlarının köklerinin altından, dallarının ise gümüşten olması, cennet ehline dışsal olarak zevk verecek şekilde tasarlandığına delil olarak gösterilebilir.

1.6.1.4. Cennet Gölgeleleri

Arap ülkelerinde sıcaklık oldukça yüksek olduğu için gölge, serinlik ve rahatlık arayışı en önemli unsurlardan biridir. Bu sebeple, gölge; dinlenme ve huzur bulma anlamında büyük bir öneme sahiptir. Allah, cennetteki rahatlık ve huzuru anlatırken bu kültürel bağlamı göz önünde bulundurmuş ve cennetteki huzuru ifade etmek için ‘‘gölge’’yi bir kinaye olarak kullanmıştır.

Cennet gölgelerinden bahseden dört ayet vardır. Kronolojik olarak, cennet gölgesinden ilk kez bahseden ayet Nisâ Suresi'nde karşımıza çıkmaktadır. Burada, cennet gölgesi ‘‘koyu gölge’’ olarak tasvir edilir.

Zemahşerî, âyette geçen ‘‘ظِلًّا’’ ifadesinin ‘‘eşsiz’’ ve ‘‘koyu’’ anlamlarına geldiğini ve ‘‘gölge’’ kelimesinin bir sıfat olduğunu belirtir. Ona göre, bu ifade sıfat-ı müşebbehe kalıbında kullanılmıştır ve ayete pekiştirme anlamı katmaktadır. Zemahşerî,

²⁴⁶ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/73; Ebû Nuaym el-İşfahâni, *Şifatu'l-Cenne*, 2/242.

²⁴⁷ Ebû Nuaym el-İşfahâni, *Şifatu'l-Cenne*, 2/76.

²⁴⁸ Ebû Nuaym el-İşfahâni, *Şifatu'l-Cenne*, 2/76.

cennet gölgesini, aralıksız devam eden ve güneş ışınlarının dahi yok edemediği bir gölge olarak niteler. Bu gölge ne sıcak ne de soğuk olup ılımlı bir özelliğe sahiptir. Cennet gölgesi dışında, bu özelliklere sahip başka hiçbir gölge yoktur. Uzun süreli ve yok olmayan bu gölge, cenneti hak edenlere Allah'ın bir armağanıdır.²⁴⁹

Bazı müfessirler ise bu ayetteki gölge hakkında şunları dile getirmiştir.

İmam Mâtürîdî (ö. 333/944), ayette geçen ‘‘gölge’’ lafzına farklı bir bakış açısıyla yaklaşmıştır. Ona göre, cennetteki bu gölgeyi hiçbir güneş yok edemez ve bu gölgede hiçbir eziyet yoktur. Güneş, insanlar için hem zararlı hem de faydalıdır. Ay da öyledir. Karanlığın da yararlı yönleri olduğu gibi eziyet veren tarafları da vardır. Ancak gölgenin hiçbir zararı yoktur. Allah, kullarını bu gölgeyle nimetlendirecektir.²⁵⁰

en-Nesefî (ö. 710/1310) ise koyu gölgeyi şu şekilde açıklar: ‘‘Uzun ve güzel bir gölge ki, asla aralarında boşluk olmayan, sürekli devam eden ve güneş tarafından ortadan kaldırılmayan; ne aşırı sıcaklığı ne de dondurucu soğukluğu olan, tam istenen ve arzulanan bir gölgedir.’’²⁵¹

Beyzâvî (ö. 685/1286) ise dünyadaki gölgelerin gelip geçici olduğunu, cennetteki gölgenin ise kalıcı olacağını vurgular. Güneşin bu gölgeye etki etmeyeceğine dikkat çeker. Beyzâvî'ye (ö. 685/1286) göre, Allah, kalıcı bir gölge ile nimetlerinin kemale ereceğini ve devamlı olacağını kastetmektedir.²⁵²

Allah, bir başka ayet-i kerimesinde cennetteki gölgelerin uzun olacağını belirtmektedir.²⁵³ Zemahşerî'ye göre, gölgenin uzunluğu, tanyerinin ağarmasıyla güneşin doğuşu arasındaki gölgenin uzunluğu kadardır. Bu gölge, etrafını sarar ve çekilip büzülmeyen bir gölgedir.²⁵⁴

Diğer müfessirlerden bazılarının cennet gölgesinin uzun olması hakkındaki görüşleri ise şöyledir: Taberî (ö. 319/923), bir önceki ayette geçen ‘‘koyu gölge’’ ifadesinin tevilde kullandığı hadisin aynısını burada da kullanmaktadır. Râzî (ö.

²⁴⁹ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. ' Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḳi 't-Tenzil* (Beirut: Dâru'l-Kitâbi'l- Arabî, 1407), 1/523.

²⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 220.

²⁵¹ en-Nesefî, *Medâriku 't-Tenzil ve Ḥaḳâiku 't-Te'vil*, 3/367.

²⁵² Beyzâvî, *Envâru 't-Tenzil ve Esrâru 't-Te'vil*, 1/79.

²⁵³ Vâkıa, 56/30.

²⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâiki Ğavâmiḳi 't-Tenzil*, 4/461.

606/1210) ise ‘yayılmış gölge’ hakkındaki yorumlarıyla bizlere farklı bir bakış açısı sunar.²⁵⁵

Allah, bir diğer ayetinde cennet ağaçlarının gölgelerinin cennet ehlinin üzerine doğru sarkacağını belirtir.²⁵⁶ Zemahşerî’ye göre, “وَدَانِيَةً عَلَيْهِمْ ظِلَالُهَا” ifadesi, bir önceki ayete göre cennet ehline verilen bir ikramdır. Cennet ehli, cennette ayı ve güneşi görmedikleri hâlde, bir de gölgelerin üzerlerine inmesi iki farklı durumdur. Ancak her iki durum da cennette bir arada verilecektir. Yani, onların yaptıklarına karşılık olarak sıcaktan ve soğuktan uzak, gölgeli ağaçların serinliğiyle donatılmış bir cennet verilecektir. Zemahşerî, bunun yanında ayetin farklı bir şekilde, yani ‘dâniyetun’ kelimesinin nasb halinde okunması durumunda cümlenin hâl cümlesi olacağını ve anlamın şu şekilde değişeceğini söyler: ‘Gölgelikler üzerlerine indiğinden dolayı ne güneşi görürler ne de soğuğu görürler.’²⁵⁷

Zemahşerî, ağaç dallarının eğilip cennet ehlini gölgelemesini şu şekilde izah eder: O ağacın dalları, koparabilecekleri mesafeye kadar eğilmiştir ve cennet ehline gölge yapmaktadır. Ağacın dallarındaki meyveler, cennet ehlinin emrindedir. Ağaçların eğdirilmesi, ağacın kısa olabileceği anlamına da gelir.²⁵⁸

Râzî’ye (ö. 606/1210) göre, buradaki cennet gölgesinden kasıt, cennetin havasının güzelliğidir.²⁵⁹ ağaçların gölgelerine yakın bir başka cennet daha vardır. Bu görüş, en-Nesefî’ye (ö. 710/1310) aittir. Buradan sanki onlara ‘iki cennet vaat edildi’ anlamı çıkmaktadır. Çünkü onlar, ‘Biz Rabbimizden korkarız’²⁶⁰ ayetinde korku ile nitelendirilmişlerdir. Allah da onlar için, ‘Rabbinin makamından korkanlar için iki cennet vardır.’²⁶¹ diye buyurmaktadır.²⁶²

İmam Mâtürîdî’ye (ö. 333/944) göre, cennetteki gölgeler süreklidir. Bu süreklilik, onların yok olmayacağına delalet eder. Çünkü gölge, cennetin nimetlerindedir ve

²⁵⁵ Ona göre “Bu, zaman bakımından, uzamış anlamında olup, ‘zeval bulmayan, hep sürüp giden’ anlamındadır. Ya da mekân bakımından uzamış anlamında olup, ‘Bu gölge, Cennet kısımlarından büyük bir şey üzerine düşüp, onu örter’ manasındadır. Veya ‘memdûd’ sözüyle, döşenmiş, yayılmış manası kastedilmiştir. Nitekim Cenâb-ı Hak ‘Yeri de yaydık ve döşedik’ buyurmuştur. Bkz. Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 28/405.

²⁵⁶ İnsan, 76/14.

²⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/670-671.

²⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/671.

²⁵⁹ Râzî, *Mefâtihu’l-Ğayb*, 28/730.

²⁶⁰ İnsân, 76/10.

²⁶¹ Rahmân, 55/46.

²⁶² en-Nesefî, *Medâriku’t-Tenzil ve Hâkâiku’t-Te’vîl*, 3/579.

cennetin nimetleri de cennet gibi ebedidir. Ebedî olan bir şeyin yok olmayacağı ise aşikârdır.²⁶³ Dünya gölgeleri, güneş karşısında yok olup giderken ahiret gölgeleri ise güneşten etkilenmez ve yok olmaz. Buradan yola çıkarak, cennet gölgelerinin hiçbir şekilde dünyadaki gibi güneş almayacağı ve o gölgeyi yok edecek herhangi bir gücün bulunmadığı yorumu yapılabilir.

1.6.2. Cennet Ehline Verilecek Hususi Nimetler

1.6.2.1. Takılar

İnsanoğlunun takı ve eşyalara olan sevgisi tartışılmaz bir gerçektir. Allah, bu mal sevgisini ilahi kitabında konu edinmektedir. “Dünyanın süsü” olarak tanımlanan nimetlerden bahseden ayetlerdeki ortak vurgular genellikle şunlardır: mal, mülk, eş, evlat, altın, gümüş, hayvanlar, ekinler ve buna benzer imkânlar. Bunlar, dünyanın süsü ve geçici menfaatleridir. Geçici olan bir dünyada insanın sahip olmak isteyeceği mal ve eşyalar varken, kalıcı olan bir dünyayı takısız ve eşyasız düşünmek imkânsızdır. Cennet ehline verilecek nimetlerden biri de takılardır.

Allah, cennet ehlinin sahip olacağı bileziklerin altın²⁶⁴ ve gümüşten²⁶⁵ olacağını bildirmiştir. Zemaşşerî, bileziklerin altın ve gümüş olarak zikredilmesinde bir tezat bulunmadığını, aksine burada dünya ehlinin yaptığı gibi bir anlatımın söz konusu olduğunu belirtir. Ona göre, dünya kadınları ziynet çeşitliliği olduğunda bazen sırayla, bazen de aynı anda takılarını kullanırlar. Burada da cennet ehli, altın ve gümüşten olan bileziklerini ya sırayla ya da aynı anda takacaktır.²⁶⁶

Takılar, insanın dış görünüşünü güzelleştiren unsurların başında gelir. Hem bu dünyada hem de ebedî yurttan insanlar takılar takmış ve takacaktır. Cenneti kazanan insanlara verilecek nimetlerden biri de takılardır.

Cennet takılarının öneminden bahseden rivayetlerin başında, “Cennet ehli için cennet takıları, cennet kadınlarından daha hayırlıdır.” rivayeti gelmektedir.²⁶⁷

1.6.2.2. Elbiseler

²⁶³ Mâtûridî, *Te`vilâtu Ehli's-Sunne*, 348.

²⁶⁴ Kehf, 18/31; Hac, 22/23; Fâtır, 35/33.

²⁶⁵ İnsan, 76/20-21.

²⁶⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf `an Hakaiki Ğavâmiği` t-Tenzil*, 4/674.

²⁶⁷ İbn Ebü'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/160.

Bir insanı gösterişli kılan özelliklerden biri de dış görünüşüdür. Bir hükümdar, herhangi bir şehre bir vali ya da elçi yolladığında, kendisini temsil eden kişiye güzel elbiseler, altınlar ve bilezikler bağışlardı. Çünkü bunlar, bir insanı değerli kılan unsurlardır. Hz. Musa ise Firavun'un karşısına fakir bir şekilde çıkınca, Firavun şöyle dedi: “Şayet Musa, yeryüzünün ve gökyüzünün hükümdarını temsil etseydi, benim karşıma kıymetli elbiseler giymiş, altın bilezikler takmış ve emri altında bir melek ordusuyla gelmeliydi. Bu nasıl bir elçi ki elinde bir asayla ve fakir biri gibi karşıma çıkıyor?” demiştir.²⁶⁸

Kur'ân'da özel olarak iki elbise türünden bahsedilmiştir: ipek ve atlas. Bu iki elbisenin rengi konusunda ise yeşil öne çıkmaktadır. İpek ve atlas, dünyada az bulunan kıymetli kumaşlardır. Bu elbiseleri giyen kişiler estetik bir görünüme sahip olurken, onları başkasında görenler de hayranlık duyar. Cennet ehline yakışan elbiselerin başında da bu ikisi gelmektedir.

Kur'ân'da “renk” kelimesi, “levn” sözcüğü ile kullanılır. Türleriyle birlikte toplam yedi ayette dokuz kez zikredilmiştir. Kur'ân'da geçen renkler genel olarak beyaz, kırmızı, sarı ve yeşildir. Bunun yanında, bazı renkler ateş, gece, nur ve karanlık şeklinde ifade edilmektedir.

Siyah renk, genellikle olumsuzluğu temsil etmektedir. Ek olarak, siyah renk bir ayette orucun başladığı vakti²⁶⁹ belirtmek için kullanılmıştır.

Kırmızı renk ise Kur'ân' da yalnızca bir yerde²⁷⁰ geçmekte olup, dağlardaki yolların rengini ifade etmektedir.²⁷¹

Kur'ân'da sarı renkten toplamda beş ayette bahsedilmektedir. Sarı renk, bir ayette ineğin rengini ve insana keyif veren, iç açıcı bir tonu ifade ederken²⁷² başka bir ayette ise cehennemın dehşetli hâli tasvir edilirken kullanılmıştır.²⁷³ Diğer ayetlerde ise sarı renk, genel olarak hastalık, ölüm ve canlılığın sona ermesi gibi olumsuz olayları sembolize eden bir renk olarak zikredilmiştir.²⁷⁴

²⁶⁸ Ebû'l Al'â Mevdûdî, *Tefhimu'l Kur'an*, 5/175-176.

²⁶⁹ Bakara, 2/187.

²⁷⁰ Fatır, 35/27.

²⁷¹ Meryem Dokumaci, “Renklerin İnsan Yaşamındaki Etkileri ve Renklerin Tarih Boyunca Yolculuğu”, *Takvim-i Vekayi* 8/2 (2020), 127-128.

²⁷² Bakara, 2/69.

²⁷³ Murselat, 77/33.

²⁷⁴ Rum 30/51; Zümer 39/21; Hadid 57/20.

Mavi renk ise Kur'ân 'ı Kerim'de bir yerde geçmektedir.²⁷⁵

Kur'ân'da en çok zikredilen renk yeşildir; türevleriyle birlikte sekiz yerde geçmektedir. Yeşil, günlük hayatımızda belki de en çok karşılaştığımız renktir. Yeryüzünün büyük bir bölümünü kaplayan ormanlar, ekili alanlar, otlaklar, bağlar ve bahçelerin hepsi yeşil renktedir. Bu da yeşili önemli kılmaktadır. Bu sebeple, cennet ehlinin elbiselerinin rengi de yeşildir.²⁷⁶

Cennet ehlinin giyim kuşamı hakkında birçok rivayet bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır:

Cennet elbiselerinin hiç eskimeyeceği konusunda, Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) gelen rivayete göre Hz. Peygamber bu hususta şöyle buyurur: “Cennete giren kimse rahat bir yaşam sürer. Elbisesi ise hiç eskimez.”²⁷⁷ Allah'ın cennet ehline vermiş olduğu elbiseler, ilk gün giyildiği gibi temiz ve yeni kalacaktır.

Cennet elbiseleri ile ilgili bir diğer rivayette, elbiselerin güzelliğinden dolayı insanların gözlerini kamaştırdığı belirtilmektedir. Übey b. Kâ'b (ö. 33/654-?) bu konuda şöyle der: “Şu an dünyada, cennet ehlinin elbiselerinden bir elbise serilse, o elbiseye bakan gözler dayanamaz ve hayranlıkla ona bakarlar.”²⁷⁸

Sahabelerden İkrime'ye (ö. 13/634) göre, cennet ehli takım elbise giyecektir. Bu takım elbisenin özelliği, saatte yetmiş renge boyanan bir elbise olmasıdır.²⁷⁹ Elbisenin sürekli farklı renkte olması, onu her an yeni bir elbise gibi gösterir. Ebû Hüreyre'den gelen bir başka rivayete göre, Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: “Cennet ehlinin elbisesi ipektendir. Dünyada ipek elbise giyen, cennette bu elbiseyi giymeyecektir.”²⁸⁰

²⁷⁵ Tâhâ, 20/102.

²⁷⁶ Beşir Çelik, “Kur'ân'da Zikri Geçen Renkler ve Renklerle Verilen Mesajlar”, *Süri Üniuersitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 90-91.

²⁷⁷ Ebû 'Abdillâh Ziyâüddîn Muhammed b. 'Abdilvâhid b. Ahmed Ziyâeddin el-Mağdisî, *Şifatu'l-Cenne*, thk. Şabrî b. Selâme Şâhîn (Riyad: Daru Belensiyye, 1423/2002), 1/111; Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-Beyhakî, *el-Ba's ve'n-Nuşûr*, thk. 'Âmir Ahmed Haydar (Beyrut: m, 1406/1986), 1/194.

²⁷⁸ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/124.

²⁷⁹ İbn Ebû'd-Dünyâ, *Şifatu'l-Cenne*, 1/125.

²⁸⁰ Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-Nesâ'î, *es-Sunenu'l-Kubrâ*, thk. Hasan 'Abdulmun'im (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001), 6/300; Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Mısrî et-Ṭahâvî, *Şerhu Muşkili'l-âşâr*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994), 12/321.

Zemaşşerî'ye göre, cennet ehlinin elbiseleri ipektendir. Cennet ehli, ipek elbiselerini giyince bir inci gibi görünür.²⁸¹

Sonuç olarak, cennet ehlinin elbiseleri ipekten olacaktır. Bu elbiselerin tasviri ise hadis kitaplarında yer almaktadır. Cennet elbiselerinin güzelliğinden dolayı gözlerin dayanamayacağı ve bu elbiselerin hiçbir zaman eskimeyeceği, yapılan tasvirlerden bazılarıdır.

1.6.2.3. Kadehler

Kur'ân-ı Kerim'de, cennet eşyalarının çoğunlukla altından olacağı, bazı eşyaların ise gümüşten yapılacağı zikredilmektedir. Cennet kadehleriyle ilgili olarak, bir ayette kadehlerin altından olacağı belirtilirken²⁸² başka bir ayette ise gümüşten ve billur gibi şeffaf olduğu ifade edilmektedir.²⁸³

Zemaşşerî'ye göre, cennet kadehleri kristaldendir. Kristal kadehlerde sunulan içecek, ne fazla ne de eksiktir; içen kişinin susuzluk derecesine göre ayarlanmıştır. Ona göre, kristal bardaklarla verilen içeceklere zencefil karıştırılmıştır. Arapların, zencefil katıklı içecekleri çok sevdikleri ise Arap şiirlerinde yer almaktadır.²⁸⁴

Zemaşşerî, cennet ehlinin önlerinde, kendilerine verilmiş olan koltuklarda, her an dolu olan kadehlerin bulunacağını söyler. Cennet ehli, bu kadehleri istediğinde önlerine doldurulup konulur. Yine bu kadehlerin, cennette akan nehirlerin kenarında hazır olduğu ve içmek istediklerinde önlerine sunulduğu da zikredilmiştir.²⁸⁵

Abdullah b. Abbâs (ö. 68/687-88) ve Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) göre, cennetteki kaplar ve bardaklar, gümüş gibi beyaz ve cam gibi şeffaftır. Yine Abdullah b. Abbâs'a (ö. 68/687-88) göre, cennette bulunan her şeyin bir benzeri bu dünyada verilmiştir. Bunun tek istisnası ise gümüşten olan şeffaf kristallerdir.²⁸⁶

1.6.2.4. Yataklar ve Döşekler

Cennet ehlinin yataklarından bahseden ayetlerin başında, “مَرْفُوعَةٍ وَفُرْشٍ” (Ve furuşin merfû'a/merfû'atin) yani “yükseilmiş döşekler” ayeti gelmektedir. Bu ayetle ilgili rivayetlerden bazıları şunlardır: Peygamber Efendimiz, bu âyetin tefsiri konusunda

²⁸¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/673.

²⁸² Zuhruf, 43/71.

²⁸³ İnsân, 76/15-16.

²⁸⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/671.

²⁸⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/744.

²⁸⁶ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/106.

şunları dile getirmiştir: “Nefsim elinde olan Allah’a yemin ederim ki onun yüksekliği, gökle yer arası kadardır ve gökle yerin arası beş yüz yıl mesafededir.”²⁸⁷ Bu hadis, Ebû Saîd (ö. 74/693-94) aracılığı rivayet edilmiştir. Tirmizî (ö. 279/892) ise bu hadisin, Ebû Saîd dışında başka kimseden nakledilmediğini ve garîb bir hadis olduğunu dile getirmiştir²⁸⁸ Ebû Ya’lâ (ö. 307/919) ise hadisin isnadının zayıf olduğunu belirtmiştir.²⁸⁹ Hz. Muhammed’e isnad edilen bu hadisin, Tirmizî’ye göre garîb olması ve başka bir muhaddis tarafından isnadının zayıf kabul edilmesi, bu hadisin cennet ile ilgili tasvirlerde kullanılmaması gerektiğine işaret etmektedir.

Übey b. Kâ’b (ö. 33/654) ise yataklarının genişliğini “kırk yıllık bir yolculuk” olarak tasvir eder.²⁹⁰ Âyette geçen yataktan kastın aslında kadın olduğunu söyleyen Ebû Muhammed el-Begavî (ö. 516/1122) şunları dile getirir: “Yatak derken, yatağı olan cennet kadınları kastedilmiştir. Cennet kadını ise erkeğin hanımıdır. Cennet kadını, erkeğin yatağı, elbisesi ve yorganıdır.”²⁹¹ Cennet ehlinin yataklarından bahseden bir diğer âyet ise “Muttekiîne alâ furuşin betâinuhâ min istebrak(istebrakin)” yani “Onlar, döşeklere yaslanmışlardır; döşeklerin iç yüzü kalın ipektendir.”²⁹² âyetidir. Bu âyetin tasviri hakkında rivayetlerden bazıları ise şunlardır: Cennet döşeklerinin dış görünüşü hakkında, Ebû Saîd’den (ö. 74/693-94) gelen rivayete göre “Onların dış görünüşü sağlam bir ışıktır.”²⁹³ Diğer bir rivayete göre cennet ehlinin döşeklerinin bir başka özelliği de yatakların altınlarla dolu olmasıdır. Bu bilgiyi, İkrime (ö. 13/634), hocası Abdullah b. Abbâs’tan (ö. 68/687-88) almıştır.²⁹⁴

²⁸⁷ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, 1/127; Ebû ‘Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şu’ayb el-’Arna’ût - ‘Âdil Murşid v.dğr (Beyrut: Mu’essesetu’r-Risâle, 1421/2001), 23/247.

²⁸⁸ Ebû ‘İsâ Muhammed b. ‘İsâ et-Tirmizî, *es-Sunen*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Dâru’l-Ğarbi’l-İslâmî, 1998), 1/264.

²⁸⁹ Ebû Ya’lâ Ahmed b. ‘Alî el-Mevşilî Ebû Ya’lâ, *Musnedu Ebî Ya’lâ*, thk. Huseyn Selîm Esed (Dimaşk: Darü’l-Me’mun li’t-Türas, 1404/1984), 4/528.

²⁹⁰ Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ‘Abdullâh b. el-‘Absî İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu’l-Muşannef fi’l-Ehâdis ve’l-’Âşâr*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Riyad: MektEbü’-r-Ruşd, 1409), 7/201; Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Şifatu’l-Cenne*, 2/197.

²⁹¹ el-Huseyn b. Mes’ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ’ Ebû Muhammed el-Beğavî, *Şerhu’s-Sunne*, thk. Şu’ayb el-’Arna’ût - Muhammed Zuheyr eş-Şâviş (Dimaşk; Beyrut: el-Mektebi’l-İslâmî, 1403/1983), 15/206.

²⁹² “Onlar astarları kalın ipekten olan döşeklere yaslanırlar”

²⁹³ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, 1/128; Ebû Nu’aym Ahmed b. ‘Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî Ebû Nuaym el-İşfahânî, *Hilyetu’l-Evliyâ’ ve Tabakâtu’l-Aşfiyâ’* (Beyrut: Dâru’l-Kitâbi’l-‘Arabî; Dâru’l-Fikr li’t-Tabâ’ati ve’n-Neşri; Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1394/1974), 4/285.

²⁹⁴ İbn Ebü’-d-Dünyâ, *Şifatu’l-Cenne*, 1/130.

Zemaşşerî, cennet ehlinin döşeklerinin astarlarının, âyette belirtildiği gibi atlastan olacağını ifade eder. Ancak bu döşegin dış yüzeyinin nasıl olacağı konusunda, rivayetleri aktararak cevap verir. Bazılarına göre cennet döşeklerinin dış yüzeyi sündüsten, bazılarına göre ise nurdan olacaktır.²⁹⁵ Âyetlerde cennet yatakları hakkında fazla bilgi verilmezken, hadislerde daha detaylı açıklamalar yer almaktadır. Hadisler, yatakların özelliklerini ayrıntılı şekilde anlatmaktadır.

1.6.2.5. Kanepeler, Yastıklar ve Döşemeler

Allah, âyette cennet ehline verilecek olan kanepeleri yüksek olarak tasvir eder. Zemaşşerî'ye göre bu ifadeden iki maksat ortaya çıkar. Birinciye göre, bu yükseklik değer açısından bir yüksekliktir. İkincisi ise kanepenin fiziksel olarak yükseltilmiş olma ihtimalidir. Buna göre, cennet ehline, kendilerine verilen nimetleri görmeleri için kanepeler yükseltilmiştir.²⁹⁶

Allah, cennet ehlinin yaslanması ve başını koyması için yan yana dizilmiş yastıkların olacağını belirtir. Zemaşşerî'ye göre, cennet ehli ne zaman yaslanmak ya da uzanmak isterse bu yastıklar hazırdır.²⁹⁷

Allah, cennet ehli için serilmiş nefis döşemeler olduğunu zikreder. Zemaşşerî ise burada döşemelerden kastın geniş ve kaliteli halılar olduğunu söyler. Ayrıca, bu döşemelerin ince seccadeler olduğunu belirtenlerin de olduğunu ifade eder. Zemaşşerî'ye göre, bu halılar ve seccadeler oturulması için yere serilmiştir.²⁹⁸

1.7. Cennet ile İlgili Kelami Meseleler

1.7.1. Rü'yetullah

Allah'ın cennet hayatında mü'min kullarına gözükmesi kelam literatürlerinde rû'yetullah olarak geçmektedir. İslam âlimleri ise bu konuda birbirlerinden farklı görüşler ileri sürmüş bazen kendi aralarında bazen de geçmişe dönük tartışmalar yapmışlardır. Bu konuda bazı Mu'tezilî bilginler dışında bütün İslâm âlimleri cennet ehlinin Allah'ı göreceğini kabul etmiş ve bunu insanoğlunun erişebileceği en büyük mutluluk olarak kabul etmişlerdir.²⁹⁹

²⁹⁵ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/452.

²⁹⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/744.

²⁹⁷ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/744.

²⁹⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/744.

²⁹⁹ Topaloğlu, "Cennet", 7/383.

Rû'yetullah konusunda Kur'ân'da yedi âyet bulunur.³⁰⁰ Bu âyetlerden biri olan ve Allah'ın görüleceği konusunda delil olarak kullanılan Kıyâmet sûresinde O gün bir kısım insanların yüzleri parlayacağı zikredilir.³⁰¹ Âlimler bu âyetin tefsirinde kişinin Cennet'te Allah'ı göreceğine dair konusunda şu çıkarımlarda bulunur.

Kendisine ulaşan rivâyetleri eserine alan ve yeri geldikçe görüşünü ifade eden Taberî, rivâyetlere ağırlık vererek tefsirini oluşturduğu söylenebilir. Taberî, bu âyetle ilgili zikredilen rivâyetleri sıralar. Hasan-ı Basri, Mücâhid (ö. 104/722) ve İbn-i Zeyd'e göre o gün insanların yüzlerinin parıldamasının sebebi, onların sevinçli olmaları ve nimetlere eriştiklerinden dolayıdır.³⁰²

Âyette geçen "rablerine bakarlar" ifadesi âlimler tarafından farklı bir şekilde yorumlanır. Taberî'ye göre İslam âlimleri bu âyetin tevlini yaparken ortak bir noktada buluşmamışlardır. İkrime (ö. 13/634) ve Hasan-ı Basri, bu Âyeti kerime'yi, "Kıyamet gününde öyle yüzler vardır ki, onlar, kendilerini yaratan Allah'a bakacaklardır." şeklinde izah ederler. Mücâhid ise "O gün yüzler pınl pınl parlamakta ve rablerinden sevap verilmesini beklemektedirler" şeklinde izah eder.³⁰³ Mücâhid'in (ö. 104/722) âyete yaptığı farklı yorum hem Taberî ekseninde kabul görülmüş hem de diğer müfessirleri açık bir şekilde etkilemiştir.

İmam Mâtürîdî âyette geçen "yüzler" ifadesiyle iki şeyin kastedilebileceğini söyler. Bunlardan ilki bizzat yüzün kendisiyken ikincisi ise "yüzler" anlamındaki "vucûh" kelimesini belirtip kinaye yoluyla bizzat kişin kastedilmesidir. Ebû Manşûr el-Mâtürîdî ikinci görüşün daha uygun olacağını şu gerekçeyle ifade eder: "yüzler" ifadesi ile bizzat kişiler kastedilmiştir. Çünkü surenin devamında³⁰⁴ gelen ifadede yüzlerin böyle bir zanda bulanamayacağı gibi bunu bilme ihtimalleri de yoktur. Böylelikle "yüz" kelimesi kinaye olarak belirtilmiştir. "Yüz" kelimesinin kullanılıp kinâye yoluyla "zat" manasının kastedilmesinin bir başka delili ise insan zatının bir şeyin tadını aldığı zaman bunun sevincinin yüzünde ortaya çıkmasıdır. Bundan dolayı âyet, onların son derece sevinçli hallerini anlatmaktadır.³⁰⁵

³⁰⁰ Yunus, 10/26; En'am 6/103; Kıyâmet, 75/22-23; Kâf, 50/35; Bakara, 2/223; Mutaffifin, 83/1-14.

³⁰¹ Kıyâmet, 75/22-23.

³⁰² Taberî, *Câmi' u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/71.

³⁰³ Taberî, *Câmi' u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/72-74.

³⁰⁴ el-Kıyame, 75/24-25.

³⁰⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 349.

İmam Mâtûrîdî, “rablerine bakarlar” ifadesinin birden çok manaya gelebileceğini söyler. Bunlardan biri de bazı müfessirlerin dediği gibi sevap beklemek anlamına gelmesidir. Bir diğer anlam ise o zamanda insanların rablerine bakmalarının nedeni rablerinden başka ikramlarında gelebileceğidir.³⁰⁶

İbn Keşîr “*O gün bir kısım yüzler mutlulukla parılayacaktır*” âyetinde geçen yüzlerdeki parlaklığı; sevinçli, aydınlık, parlak ve güzel şeklinde tevil eder. “*Rablarına bakacaklardır*” âyetinin tevilini ise İbn Keşîr, o gün insanların açık bir şekilde Rablerini görecekleri şeklinde izah eder. İbn-i Kesir bu tevilini Buhârî’de geçen şu hadise dayandırmaktadır. “Siz Rabbinizi çok açık bir şekilde göreceksiniz”³⁰⁷Rü’yetullah’ın kesinlikle gerçekleşeceğini söyleyen İbn Keşîr, olayı şu ifadelerle açıklar: Allah’ın öteki dünyada gözle görülmesi kesindir. Çünkü bu konuda gelen hadisler hadis imamlarının karşı koyması ve reddetmesini imkânsız kılacak şekilde yani mütevâtir yollarla gelmiştir.³⁰⁸

Zemahşerî’ye göre, "yüz" kelimesi, bir kişinin tüm varlığını ve özünü ifade eden bir terimdir. "الناصرة" (el-nâzira) ifadesi ise "nadratü'n-ne‘îm" (nimetin parlaklığı) anlamından türetilmiştir. Bu bağlamda, "Rablerine bakmaktadırlar" ifadesi, cennet ehlinin yalnızca Rablerine yöneldiğini ve başka hiçbir şeyle meşgul olmadıklarını anlatmaktadır. Ancak burada kast edilen şey, Allah’ı görmek değil, Allah’tan umudu beklemek ve O’na olan sevgi, saygı ve bağlılıkla sürekli bir arayış içinde olmaktır. Gerçek anlamda Allah’ın zâtına bakmak ise imkânsızdır, çünkü Allah’ın zâtı, insanın idrakine ve görme kapasitesine hitap etmez. Bu nedenle, bu ifadeyle Allah’ın zatını görmekten ziyade, cennetliklerin Allah’ın rahmetini, lütuflarını ve huzurunu umut ederek O’na yönelmesi kastedilmektedir.³⁰⁹

Zemahşerî, Yunus sûresinde geçen “*ihsan üzerine hareket edenlere daha güzeli vardır*”³¹⁰ âyetindeki “daha güzeli vardı” ifadesine dikkat çeker. Ona göre bu ifadeden kasıt Nisâ sûresinden geçen “*lütfundan daha fazlasını da ihsan edecek*”³¹¹ ifadesiyle aynıdır. Burada Allah, mükâfatın fazlasından daha fazla verecektir. Zemahşerî, kendi

³⁰⁶ Mâtûrîdî, *Te`vilâtu Ehli’s-Sunne*, 350.

³⁰⁷ Ebû ‘Abdullâh Muhammed b. İsmâ‘îl b. İbrâhîm el-Buhârî el-Buhârî, *el-Câmi‘u’s-şahîh*, thk. Muhammed Zuheyr en-Nâşır (Beyrut: Dâru Tâvki’n-Necât, 1422), 2/127.

³⁰⁸ İbn Keşîr, *Tefsîru’l-‘Kur’âni’l-‘Azîm*, 8/287.

³⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzîl*, 662.

³¹⁰ Yunus, 10/26.

³¹¹ Nisâ, 4/173.

düşüncesini dile getirdikten sonra bu konudaki rivâyetleri zikreder. Hz. Ali'ye göre “daha güzelinden kasıt” inciden yapılmış bir odadır. İbn Abbâs'a göre ise dünyada yapılan iyiliğin on katı verilecektir. Hasan el-Basri ise ziyadeden kasıt yapılan iyiliklerin yedi kattan yedi yüz kata kadar karşılığı olacaktır. Mücâhid (ö. 104/722) ise ziyadeyi, Allah'ın mağfireti ve rızası olarak açıklar. Yezîd b. Şecere'ye göre ise ziyadelik cennette bir bulutun cennet ehlinin üzerine gelip size ne yağdırmamı istersiniz? diye sormasıdır. Müşebbihe ve Cebriyye'y göre ise buradaki fazlalık Allah'ı görmektir. Zemahşerî, son iddia hakkında her hangi bir görüşte bulunmadığı gibi onlarında görüşlerinde kullandıkları hadisi de kitabında zikreder.³¹²

1.7.2. Allah'ın Rızası

Hem ebedi yurtta hem de geçici olan şu dünyada Allah'ın rızasını kazanmak insan hayatında önemli bir yer tutar. Allah rızasının önemi konusunda âyetlerin sayısı fazladır. Bu konudaki âyetlerden biri de Tevbe sûresindeki yetmiş ikinci âyettir.³¹³ Bu âyette birden çok maddi nimetler zikredilmiştir. Ama Allah'ın rızası gibi manevi nimetin maddi nimetlerden kat kat daha büyük olduğunun da altı çizilmiştir.

Zemahşerî'ye göre ilahi rızanın cuz'i bir parçasının bütün nimetlerden daha büyüktür. Çünkü her tür mutluluğun ve kurtuluşun sebebi Allah'ın rızadır. İnsan kendi yaratıcısının kendisinden razı olduğunu bilirse bu durum diğer nimetlerden kat kat daha değerlidir. Allah'ın rızası diğer tüm nimetlerin kaynağıdır. Zemahşerî daha sonra “bizim âlimlerimizden” diye tabir ettiği bir zatın şöyle dediğini nakleder: “Allah'ın cennette vereceğini vaat ettiği nimetlerden hiçbirini, O'nun rızasına nail olmak ve O'nun katında rızasına nail olmuş hidayet ehli içerisinde dirilmek kadar arzulamam. Bu iki şeye göz diktiğim kadar hiçbir şeye göz dikmedim.”³¹⁴

Allah'ın rızası cennet nimetleri içindeki en büyük nimettir. Bu konuda Ebû Said el-Hudri, Hz. Peygamber rivâyet nakleder. Rivâyette öteki dünyada kul ile Allah arasında

³¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/342.

³¹³ Tevbe, 9/72.

³¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 292.

geçen muhabbet bulunur.³¹⁵ Allah'ın rızasının önemi konusunda rivâyetler oldukça fazladır. Bunlardan biri de İbn Merdûye'nin Câbir'den bildirdiğine rivâyettir.³¹⁶

1.7.3. Cennetin Ebediliği

Her insan doğduğu anda yaşama hakkına sahip olur. Bu yaşama hakkını sonsuza kadar sürdürmek ise onun arzusudur. Ne var ki bu arzusunu insanoğlu dünyada gerçekleştiremeyecektir. Çünkü her nefis ölümü tadacaktır. İnsanın bu arzusunu tatmin edecek yer ise ahiret yurdudur. Ahiret yurdunun sonsuz olacağına dair birden çok âyet vardır. Kur'ân'da bu sonsuzluk "hulûd" kavramı ile ifade edilmektedir.

'Huld' kavramı Kur'ân 'da tüm bileşenleri ile 87 defa geçmektedir. Huld anlam olarak herhangi bir şeyin bozulmaya uğramadan kurtulması ve ilk hal üzerine uzun yıllar kalmasıdır. Araplar günlük konuşmalarında değişimi ve bozulması uzun alan her şeyi belirtmek amacıyla 'hulûd' sıfatını kullanırlardı.³¹⁷

Farklı ifadelerle cennetin ebediliğini vurgulayan lafızlar Kur'ân'ın birçok âyetinde değişik anlamlara gelir. Kesintisiz ve ebedi bir ödül olarak cennetin verileceği Hûd suresinde zikredilir.³¹⁸ Cennetin ebediliğine işaret eden bir diğer âyette ise cennetin bir rızık olduğunu ve asla tükenmeyeceği anlamıdır.³¹⁹ Cennet nimetlerinden olan yemişler ve gölgeliklerin daimi oldukları da cennetin ebediliğine vurgu yapar.³²⁰ Hicr suresinde geçen "onlar oradan çıkarılacak da değillerdir."³²¹ âyeti cennetin ebediliğine

³¹⁵ "Allah cennet ehline buyuracaktır ki: "Ey cennet ehli" onlar cevaben diyeceklerdir ki: "Buyur ya rab, her emrine amadeyiz ve onunla mutlu oluruz." Allah da diyecektir ki: "Siz memnun musunuz?" Onlar da: "Yaratıklarından hiçbirine vermediğini bize verdin. Nasıl memnun olmayız?" Bunun üzerine Allah: "Ben size bunlardan daha üstün olan şeyi vereceğim" der. Cennet ehli ise cevaben: "Ey rabbimiz bize verdiklerinden daha üstün olan şey nedir?" diyecekler. Allah (c.c.): "Ben size rızamı vereceğim" der. Bkz. Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Ĥâzin, *Lubâbu't-Te'vil fi Me'âni't-Tenzil*, thk. Muhammed 'Alî Şâhîn (Beyrut: Darü'l-Küttübî'l-İlmiyye, 1415), 2/384.

³¹⁶ "Cennetlikler cennete girdiği zaman Allah: "Canınızın çektiği başka bir şey var mı sizlere vereyim?" diye sorar. Cennettekiler: "Rabbimiz! Bize verilmedik bir şey kaldı mı ki?" dediklerinde, Allah: "Evet, var! O da rızamdır. Size asla öfke duymayacağım" diye cevap verir." Ebû's-Şeyh, Şimr b. Atiyye'den aldığı rivâyetle der ki: Kıyâmet gününde Kur'ân mezarından yeni çıkmış solgun yüzlü bir adam sûretinde mü'mine gelir ve: "Allah'ın sana ihsan edeceği kereme sevin!" diyecektir. Bundan sonra bu kişiye keramet giysisi giydirilince: "Rabbim! Daha fazlasını ver" der. Bunun üzerine Kur'ân: "Ayrıca senden hoşnutluğum ve daha büyük olan Allah'ın rızası da vardır" şeklinde karşılık verecektir. Bkz. Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Ĥudayrî es-Süyûtî, *ed-Durru'l-Mensûr* (Beyrut: Darü'l-Fikri, ts.), 4/238-239.

³¹⁷ el-İsfahânî, *Müfredât*, 353.

³¹⁸ Hûd, 11/108.

³¹⁹ Sâd, 38/54.

³²⁰ Ra'd, 13/35.

³²¹ Hicr, 15/48.

işaret eden bir diğer ilahi ifadedir. Allah, cennetin ebediliğini tanımlarken bizzat cennetin sonsuzluğunu ifade eden âyetlerin yanında cennetin daimi olduğuna delalet eden lafızları da kullanmıştır.

Âlimlerin çoğu cennet ile cehennem şu an mevcut olduğunu kabul ederken, Cehmiyye, Mu'tezile ve Haricîlerden bir grup, bunların kıyametin vuku bulmasından sonra yaratılacağını dile getirmektedirler. Cennetin sonsuzluğu meselesinde farklı yaklaşımlar vardır. Cennetin ebediliğini kabul edenler gibi etmeyenlerin de olduğu malumdur.³²²

Âlimler arasında Cehm b. Safvân (v.128/745) ile Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf (v.235/849) hariç- cennetin ve cennet ehlinin sonsuzluğu konusunda ittifak olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın son devir âlimlerinden Muhammed Zahid el-Kevserî (1879–1952), “Meseletü'l-Hulûd” başlıklı eserinden cennet'in sonsuzluğu konusunda yaklaşımları ele almıştır. Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf (v.235/849-50), Cehm b. Safvân ve Kâdı Abdulcebbâr (v.415/1025) cennetin sonsuz olduğuna inanmazlar. Ebû Hanîfe (v.150/767) ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) gibi Ehli Sünnet'in öncü isimleri ise cennetin sonsuz olduğuna inanırlar.³²³

Ehl-i Sünnet âlimlerinin ve diğer âlimlerin görüşlerini zikreden Kevserî cennetin ebediliği konusunda şunları söyler. Cennet ehline sunulan nimetler devamlıdır. Cehennem ehlinin azabı da sonsuzdur.³²⁴ Cennetin sonsuzluğu konusu Zarûrât-ı Diniyyeden'dir.³²⁵

Zemahşerî'ye göre ise cennetin ebediliği haktır. Çünkü Allah, âyetinde cennet ehline hitaben “bugün ebediyet günüdür”³²⁶ der. Ona göre o gün cennetin ebedi olduğunun kesinleşeceği gündür. Zemahşerî, bu görüşünün desteklemek için âyeti âyetle tefsir etme yöntemini burada da kullanır. Ona göre Zümer sûresinde geçen ve cennetin

³²² Osman Oral, “Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebediliği Konusuna Yaklaşımı”, *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 89.

³²³ Oral, “Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebediliği Konusuna Yaklaşımı”, 93-94.

³²⁴ Oral, “Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebediliği Konusuna Yaklaşımı”, 94.

³²⁵ Zarûrât-ı dîniyye terim olarak “dinden oldukları sübût ve delâlet açısından kesin bir delille belirlenmiş hususlar” anlamına gelir. Bkz. Mahmut Çınar, “Zarûrât-ı Dîniyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/138.

³²⁶ Kaf, 50/34.

“temelli” olarak vasıflandırılması buna delildir.³²⁷Buradan yola çıkarak Zemahşerî'nin, tefsirini yazarken mutezile mezhebinin etkisi altında kaldığı söylenebilir. Çünkü o bu konuyu, yukarıda verdiğimiz mutezile mezhebinin cennetin ebediliği konusundaki görüşlerine paralel bir şekilde yorumlar. Böylece yapmış olduğu tefsirin mezhebinin görüşü doğrultusunda oluşu ifade edilebilir.

1.7.4. Cennetin Yakınlaştırılması

Allah, muttakiler için cennetin yaklaştırıldığını ve cennetin onlar için uzak olmadığını belirtir.³²⁸ Zemahşerî, âyete irab yönünden yaklaşır. “Uzakta değildir” ifadesinin mansub olabileceğini söyleyen Zemahşerî, ifadenin mansup olması halinde cümlenin “uzak olmayacak bir yere kadar yaklaştırılır” anlamına geleceğini söyler.³²⁹ Mâtürîdî ise bu ifadenin iki anlama gelebileceğini söyler. Birinci anlama göre cennet ehli cennete yaklaştıkları vakit cennette onlara yaklaştıracaktır. İkinci anlama göre ise burada cennetin bir vasfından söz edilmektedir. Bu da cennetin hareket edebilme özelliğidir.³³⁰

Allah, kıyameti ve kıyamet sonrası olacakları Tekvîr sûresinde sıralamıştır. Bunlardan biri de cennetin o gün yakınlaştırılmasıdır.³³¹ Zemahşerî, cennetin yakınlaştırılmasını mü'minlerin daha oraya girmeden o sevinci yaşayacaklarına bağlar.³³²

1.8. Cennet Üzerine Değerlendirmeler

Allah, cenneti nitelemek için dârü's-selâm ibaresini dârullah birlikte ifade eder. Zemahşerî'ye göre buradaki amaç cennetin değerini yükseltmek içindir. Çünkü Allah, emir ve yasaklarını düşünüp onlardan ibret alanlar için cenneti yaratmıştır. Allah, dârü's-selâma girenlerin sıkıntıya düşmeyeceğini garanti etmiştir.³³³

Zemahşerî'ye göre cennetin mekânsal olarak tanıtılan âyetlerde benzetmeler yapılmıştır. Nitekim cennetin genişliğinin gök ve yer genişliği kadar³³⁴ olduğunu ifade eden âyet buna örnektir. Allah'ın bu benzetmeye başvurmasının sebebi ise konunun daha iyi anlaşılması içindir.³³⁵ Zemahşerî, cennetin genişliği hakkında zikrettiği âyetlerin tefsir

³²⁷ Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. ' Amr ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği't-Tenzîl* (Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407), 4/390.

³²⁸ Kaf, 50/31.

³²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği't-Tenzîl*, 4/389.

³³⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 9/362.

³³¹ Tekvîr, 81/13.

³³² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği't-Tenzîl*, 4/708.

³³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği't-Tenzîl*, 2/67.

³³⁴ Âl-i İmrân, 3/133.

³³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Ḥaḳâîkı Ğavâmiği't-Tenzîl*, 1/415.

rivâyetlerinde kimi yerde ravi ismini belirtken, kimi yerde ise ravi ismini zikretmeden ilgili rivâyetin metnini vermekle yetinir. Süddî'den gelen rivâyete göre cennetin eni yedi kat sema ve yedi kat gök kadardır. Zemahşerî'ye göre ise âyette cennetin boyundan değil de eninden bahsedilmesi eninin boyundan daha kısa olmasındandır. Çünkü eni uzun olan bir yerin boyu da uzundur.³³⁶

Zemahşerî, yeri geldiği zaman cennet ile ilgili düşüncelerini delillendirmek amacıyla başka âyetlere başvurur. Kur'ân'ı Kur'ân ile tefsir etme metodu Zemahşerî'de de bulunur. Örneğin cennet kapısının açık olup olmadığı konusunda başka bir âyetten yararlanır. Rivâyetlere göre Cehennem kapıları daima kapalı vaziyettir. Cehennem ehli geldikleri zaman cehennem kapısı açılacağını belirtir. Cennet kapıları ise cennet ehli gelmeden önce açılacağı bilgisini aktarır. Bunun delili ise “*Kapıları kendileri için ardına kadar açılmış Adn Cennetleri...*”³³⁷âyetidir.³³⁸

Zemahşerî'ye göre cennet temizlik bakımından özel bir yerdir. O bu düşüncesini teviline de yansıtır. Ona göre cennet ehli cennete girmeden önce günah ve hatalarından arındırılır. Bunun sonucunda onlara “artık buraya girin” denilir. Allah, cennete girişi temizlikle ilişkilendirir. Bu oranın sadece temiz olanların yurdu olduğu anlamına gelir. Çünkü cennet, her türlü pislik ve iğrençlikten arındırılan özel bir mekândır. Bundan dolayı oraya ancak cennetliklerin özelliklerine sahip kişiler girebilir.³³⁹

Allah, cennet ehline cennette istediği yerde oturma fırsatı sunduğunu belirtir. Zemahşerî, diğer âlimler gibi olası soruları kendisine sormayı burada da metot olarak kullanır ve kendisine “Peki, orada bir başkasının yerine yerleşme imkânı var mı ki” sorusunu sorup şöyle cevap verir: “Her birinin kendisine ait öyle bir cenneti olacak ki onun genişliği ve ihtiyaçları karşılaması tasvir edilemez. Bundan dolayı cennet ehli kendi cennette istediği yerde oturup başkasının cennetini asla ihtiyaç duymaz.”³⁴⁰

Rahman suresinde zikredilen iki cennet³⁴¹ ile ilgili Zemahşerî şu görüşlerde bulunur. Onun birinci görüşüne göre bu surede baştan sona kadar olan hitap, sekaleyn olarak nitelenen insan ve cin içindir. Yani Allah'tan korkan, insan ve cinler için cennet vardır. İkinci tevili ise bir cennet taatleri işledikleri için diğer cennet ise masiyetleri terk

³³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/479.

³³⁷ Sad 3/50.

³³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/147.

³³⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/147.

³⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/147.

³⁴¹ er-Rahman 55/46.

ettikleri için yaratılmış şeklindedir. Son görüşü ise bir cennet sevaplarına karşılık verilecek diğer cennet ise Allah'ın bir lütfu olarak ilave edilecektir.³⁴² Bu yorumu destekleyen âyet ise Yunus suresinde geçmektedir. Zemahşerî Yunûs, 10/26. Âyetinde geçen “زيادة” kelimesini mutezile anlayışına göre yorumlamaktadır. Allah zikredilen iki cennetin yanı sıra iki muhteşem cennetin de olduğunu belirtir.³⁴³ Zemahşerî bu iki cennetle ilgili tasvirlerde bulunur. Ona göre her iki cennet de yeşilin şiddetinden kop kuyu bir halde olup yemyeşildir. Her iki cennette de fişkırıkça fişkırık iki pınar vardır.³⁴⁴

³⁴² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/451-452.

³⁴³ er-Rahman 55/62-66.

³⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/453.

İKİNCİ BÖLÜM

ZEMAHŞERÎ TEFSİRİNDE CENNET HAYATI

2.1. Cennete Gireceklerin Özellikleri

Allah, Kur'ân'da cennete girecek kişilerden sıkça bahseder. Bunu yaparken bazı koşulları öne sürer. İnsan bu koşulları kabul ettiği sürece cennetle müjdeleneceklerdir.

2.1.1. Cennet Ehlinin İman Etmeleri

İnsanların cennete girebilmelerinin ilk ve en önemli şartı, iman etmeleridir. İman, Allah'a ve O'nun gönderdiği peygamberlere, kitaplara ve diğer kutsal öğretilere inanmayı kapsar. Bu kapsamda, bir kişi Allah'ın varlığına ve birliğine iman ederse, cennete girebilme yolunda ilk adımı atmış olur.

Allah şöyle buyurmaktadır: “(Fakat) iman edip sâlih ameller işleyenlere gelince, Rableri onları imanları sebebiyle, hidayete erdirir. Nimetlerle dolu cennetlerde altlarından ırmaklar akar.”³⁴⁵ Bu âyette iman edip sâlih amel işleyenlerin cennetle mükâfatlandırılacakları ifade edilir. Zemahşerî'ye göre insanlar iman etmelerinden dolayı Allah, onları mükâfata götüreceği yola sokup dosdoğru yürümeye muvaffak kılar.³⁴⁶

Bu âyet hakkında yapılan tefsirlere değinmek de konunun anlaşılması için elzemdir. Bu bağlamda Taberî, âyeti yorumlarken şunları dile getirir: Bu âyette, ahirette mes'ud olacak mü'minlerin halleri zikredilmektedir. Bu kimseler, iman ettiklerinden dolayı kendilerini kurtarmış olacak ve Allah'ın bir lütfü olarak da çeşitli nimetlerle donatılmış cennetlere konulacaklardır.³⁴⁷ Taberî, cennete girmenin ön koşulu olarak iman etmeyi saydığını bu yorumdan anlamaktayız. Çünkü Taberî, kişinin iman etmesine bağlamıştır.

İnsanı hidayete erdiren imandır. Allah, Kur'ân'da “*imanlarına karşılık onları hidayete erdirdik*”³⁴⁸ diye buyurmaktadır. Zemahşerî, Mü'minlerin imanları sebebiyle doğru yola girdiklerini ve bunun karşılığında Allah'ın onlara altından ırmaklar akan cenneti vaat ettiğini söyler. Zemahşerî'ye göre Mü'minin imanı ahirette ona cennetin yolunu gösterecektir. Yani imanı ona ahirette kılavuzluk yapacaktır. Keşşaf sahibi, imanı

³⁴⁵ Yûnus, 10/9.

³⁴⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/330.

³⁴⁷ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'ân*, 23/27.

³⁴⁸ Bakara, 2/272.

kılavuza benzetirken hadis-i şerif ile bunu temellendirmiştir. Hadis-i şerife göre Mü'min kabrinden kalkınca ameli onu güzel bir şekilde karşılayıp cennete götürür. Kâfir biri ise kabrinden kalkınca ameli ona kötü görünüp onu cehenneme götürür.³⁴⁹

İman hususuna değinen Râzî, Allah'ın bu ayette müminlerin vasıflarını ve dünyadaki amelleri karşılığında alacakları şeyleri bizlere bildirdiğini söylemiştir. Bunu yaparken önce müminlerin vasıflarından, sonra ise kazanacakları şeylerden bahsetmiştir. Müminlerin vasıfları, 'İman edip salih amel işleyenler.' şeklinde tanımlanmıştır. Râzî, iman etmenin başında marifetullahın geldiğini, salih amel işlemeyi ise hizmetullah olarak açıkladığını belirtmiştir.³⁵⁰

İman eden kişinin hidayet üzere olduğuna vurgu yapan Mâtûridî, 'Rableri onları imanları sebebiyle hidayete erdirir.' ayetinin yorumunda çeşitli anlamların olabileceğini söyler. Bu manalardan biri, kişi iman ederse Allah'ın ona hem dünyada hem de ahirette cennet yolunu göstermesi anlamıdır. Bir diğeri ise Allah'ın doğru yolu göstermesi sonucu, onların da doğru yolu bulmuş olmasıdır.³⁵¹

Qurṭubî (ö. 671/1273) ise insanların ancak iman etmeleri sayesinde cennete gireceklerini söylemiştir. İman etmelerinin yanında salih amel işlemelerinin ise onları altından ırmaklar akan cennete götüreceğini dile getirmiştir.³⁵²

Bu yorumlardan yola çıkarak, iman etmenin cennete girmenin ilk anahtarı olduğunu ve cennet ehlinin dünyada iman edip salih amel işlediğini söyleyebiliriz. Zemahşerî'nin iman-amel ilişkisi bir sonraki başlık altında ele alınmıştır.

2.1.2. Cennet Ehlinin Sâlih Amellerde Bulunması

Cenneti kazanan kişilerin dünyada yaptığı amellerden biri de salih ameldir. Bir önceki başlıkta ele aldığımız 'iman' meselesini anlatırken salih amel konusuna da vurgu yapmıştık. Birçok ayette, salih amelden önce iman konusunun ele alınması, iman-amel ilişkisini tartışan âlimler için delil olmuştur. İman ile salih amelin birlikte zikredildiği ayetlerin sayısı birden fazladır.³⁵³

³⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/330.

³⁵⁰ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 17/212.

³⁵¹ Mâtûridî, *Te'vilâtu Ehli's-Sunne*, 13.

³⁵² Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Ğazrecî el-Kurṭubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Berdûni-İbrahim İtfeyyîş (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1384/1964), 20/312.

³⁵³ Kefh, 18/107; Buruc, 85/11; Secde, 32/19; Hac, 22/14; Tegabün, 64/9; Nisâ 4/57; Bakara, 2/82.

emahşerî'ye göre salih ameller, akla, Kur'an'a ve Sünnet'e hoş gelen davranışlardır.³⁵⁴ Bakara Suresi 25. ayette Allah, müminlere yaptıkları veya yapacakları ameller karşılığında cenneti vereceğini bildirmiştir. Ayette 'müjdele' emrine muhatap olan Hz. Muhammed olabileceği gibi tüm iman edenler de olabilir. Zemahşerî'ye göre ayette emir kipinin "بَشِّرْ" kullanılması, umum değil, husus ifade etmektedir. Burada her ne kadar emir has olsa da hitap geneldir. İman edip salih amellerde bulunan her kul bu müjdeye naidir. Allah'ın adl sıfatına sahip olduğunu ifade eden Zemahşerî'ye göre, bir kişiye müjde vermek, diğerlerini dışarıda tutmak adil değildir. Adil olunması için şartların eşit olması gerekir. Allah da iman edip salih amelde bulunan herkesi, adaleti gereği müjde kapsamına almıştır.³⁵⁵

Allah, iman edip salih amel işleyenleri cennete sokacağını söylerken amel kısmına bir ekleme yapmıştır. 'Biz hiç kimseye gücünün yettiğinden fazlasını yüklemeyiz.' diyerek amel kısmını hafifletmiştir. Zemahşerî'ye göre bu ifadeden kasıt, insanların gücü dâhilinde olan şeylerin, yani iman ve salih amellerin değerini yüceltmektir. Yani iman ve salih ameller, aslında insan gücünü zorlayacak ameller değildir; bunlar herkesin yapabileceği düzeyde olan şeylerdir.³⁵⁶ Allah, başka bir ayetinde iman edip salih amel işleyenlerin cennette en mutena yerlerde olacağını söyler. Zemahşerî'ye göre burası, cennetin en hoş bahçesidir.³⁵⁷

Allah, kadın veya erkekten her kim mümin olarak salih amel işlerse, onların cennete gireceğini ve orada hesapsız bir şekilde nasipleneceğini söyler. Salih amelin karşılığında hesapsız bir nasip ise Zemahşerî'ye göre şu şekilde yorumlanmıştır: Ayetin öncesinde, kişi kötülük işlediğinde ona mislince karşılık verileceği belirtilmiştir. Kötülüğün karşılığı, sahibine hak ettiğinden daha fazlası verilmesin diye hesap ve ölçü ileler. Ancak salih amelin karşılığı için bir ölçü veya hesap söz konusu değildir; aksine Allah, onun hak ettiğinin üzerine fazlalık da ekleyebilir.³⁵⁸

Allah, sevabın kazanılması için önce iman, ardından salih ameli şart koşar. İman edip salih amel işleyene sevap vereceğini müjdeler. Bunun yanında, iman edip salih amel işleyen müminin de ihsan sahibi olmasını zihnine yerleştirir. Zemahşerî'ye göre, ihsan sahibi olmak için güzel davranışlar yapıp ihsana zarar verecek davranışlardan da uzak

³⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/105.

³⁵⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/104.

³⁵⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/104.

³⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/219.

³⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/168.

durmak gerekir. Ona göre, bunlardan uzak durulmadığı takdirde ihsanlıktan bir şey kalmaz. İnsan, imanını ve salih amelini boşa çıkaracak davranışlardan da uzak durmalıdır. Allah, Kur'an'da “*peygamberle konuşurken birbiriniz ile konuştuğunuz gibi konuşmayın. Yoksa farkında olmadan amelleriniz boşa çıkar*”³⁵⁹ iye buyurmuştur. Zemahşerî, cennet müjdesine mazhar olmak için iman etmek ve salih amel işlemek her ne kadar şart olsa da bunun yeterli olmayacağını savunur. Ona göre, cennetin kazanılması için iman ve salih ameli muhafaza etmek gerekir.³⁶⁰

İman ve salih amelin birlikte olması gerektiği hususunda yorum yapan Zemahşerî, imanın tek başına yeterli olmayacağını ifade eder. Çünkü Allah, iman ve salih ameli birlikte zikretmiştir. Ona göre, iman ile salih ameli birlikte gerçekleştirenlerin imanları, onları cennete götürecektir. Yani salih amelle donatılmış iman, sahibini cennete götürecektir.³⁶¹

Nisâ Suresi 123. ayette ehl-i kitap ve Müslümanlar, birbirlerine karşı peygamberlerini yarıştırmayı övünüyordular. Ehl-i kitaptan olanlar, ‘Bizim peygamberimiz ve ona indirilen kitabımız sizinkinden öncedir. Bundan dolayı, bizim peygamberimiz sizin peygamberinizden, bizim kitabımız sizin kitabınızdan daha üstündür.’ dediler. Müslümanlar da onlara karşı, ‘Bizim peygamberimiz son peygamber, kitabımız da son kitaptır. Ondan önce gelen ve indirilenlerin hükmünü kaldırmıştır.’ dediler. Bunun üzerine bu ayet indi. Ayetin muhatabının müşrikler olduğunu söyleyenler de vardır. Ancak burada asıl üzerinde durulması gereken şey, Zemahşerî’nin bu ayetten yola çıkarak dile getirdiği iman-amel ilişkisidir. Zemahşerî, ister müşrikler ister ehl-i kitaptan olsun, onların bu iddialarının asılsız olduğunu ve cennete götüreceği şeyin amel olduğunu belirtir. Ayetin devamında “*Kim bir kötülük yaparsa onunla cezalandırılır*” ve “*her kim sâlih amellerden işlerse onunla ödüllendirilir*”³⁶² buyurulması da buna delildir. Bu ayetle Allah, kuruntuların asılsız olduğunu ve ahirette kazançlı olacak kişilerin ameli iyi olanlar olduğunu vurgular. Zemahşerî’ye göre, hayal peşinde koştuktansa ve peygamberiyle övünüp zamanı boşa geçirmektense salih amel işleyerek ahireti güzelleştirmek gerekir. Kişi, gücünün yettiği kadar salih amelde bulunabilir. Bu bağlamda, her şahıs gücüne göre sorumlu tutulur. Nitekim bazılarının hac ibadeti farz olmadığı hâlde, bazılarının farz

³⁵⁹ Hucurât, 49/2.

³⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği ‘t-Tenzil*, 1/107.

³⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği ‘t-Tenzil*, 2/330.

³⁶² Nisâ, 4/123.

olması, herkesin gücü nispetinde sorumlu olduğunu gösterir. Neticede, gücü nispetinde yararlı işler yapanlar cennete girecektir."³⁶³

“İnanıp sâlih amel işleyenler, işte onlar Cennetliklerdir. Orada ebedi kalacaklardır”³⁶⁴ ayetiyle ilgili yapılan bazı yorumlara değinmek, konunun anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Beyzâvî (ö. 685/1286), bu ayette amelin imana atfedilmesinin, onun imanla aynı şey olmadığına delalet ettiğini söylemiştir.³⁶⁵ Çağdaş dönem tefsircilerinden Seyyid Kutub (1906-1966), bu ayeti tefsir ederken amel-iman tartışması içindeki en sert yorumlardan birini yapmıştır. Ona göre, imanlı kişiler salih amellerini kalpten bir şekilde dışa yansıtmalıdır. İmanlı olduğunu iddia eden herkes bu gerçeği kavramalıdır.³⁶⁶

2.1.4. Cennet Ehlinin Takvâli Olması

Klasik sözlüklerde takva, “korumak, korunmak, sakınmak, bir şeyi muhafaza etmek, himaye etmek”³⁶⁷ ve “bir şeyi tehlikeye karşı başka bir şeyle muhafaza etmek”³⁶⁸ anlamlarına gelir. Hz. Ömer (ra) (ö. 23/644) ile Übey bin Kâ'b (ra) (ö. 33/654-?) arasında geçen konuşma takvâ üzerine yapılmış en güzel muhabbetler arasındaki yerini alır.³⁶⁹

³⁶³ Zemaşserî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/568.

³⁶⁴ Bakara, 2/82.

³⁶⁵ Ebû Sa'îd 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Mar'aşlî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1418), 1/90.

³⁶⁶ Buna ek olarak Kutub; “Mademki bizler Müslüman olduğumuzu söylüyorsak şu gerçeğin de farkına varmak lazım. Dışarıya iyi amel biçiminde yansımayan imanın varlığından söz edilemez. Buna göre her kim ki ‘ben müslümanım’ diyorsa toplumda bozgunculuk çıkarıyorsa ve ideal düzenin ilk şartlarından biri olan Allah'ın önerdiği hayat tarzını topluma aktaranın, O'nun şeriatını hayata egemen kılanın, O'nun teklif ettiği ahlakı insanların benimsetmenin karşısında olanda imanın zerresi yoktur. Bunlar Allah katında hiçbir sevap payı beklemesinler. Onları Allah'ın azabından kimse kurtaramaz” şeklinde ifadelerde bulunur. Bkz. Seyyid Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1412), 1/86.

³⁶⁷ el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd, *es-Sihâh Tacü'l-Lüğa ve Sihâhü'l-'Arabiyye*, I-VII, tah. Ahmed Abdülğafûr Attâr, *Dâru'l-'İlmi li'l-Melâyîn, Kâhire*, 1399/ 1979, VI, 2527; ; er-Râğıp, Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (ö. 502/ 1108), *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, tah. Safvân Adnân Dâvûdî, 3.bs., *Dâru'l-Kalem, Dimeşk*, 1423/ 2002, s. 833.

³⁶⁸ ez-Zemaşserî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer el-Havarizmî, *Esâsü'l-Belâğa*, Dâru Beyrût, Beyrût, 1412/ 1992, s. 686.

³⁶⁹ Hz. Ömer (ra), bir gün Übey bin Kâ'b (ra)'a takvânın ne olduğunu sormuştu. Übey (ra) da ona: “Sen hiç dikenli bir yolda yürüdün mü ey Ömer?” diye mukabelede bulundu. Hazret-i Ömer: “Evet, yürüdüm.” karşılığını verince de bu sefer: “Peki, ne yaptın?” diye sordu. Hz. Ömer: “Elbisemi topladım ve dikenlerin bana zarar vermemesi için bütün dikkatimi sarf ettim.” cevabını verdi. Bunun üzerine Übey bin Kâ'b (ra): “İşte takvâ budur” dedi. Bkz. Osman Nuri Topbaş, *40 Soru 40 Cevap* (İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.), 200.

Kur'an'da takva konulu ayetlerin sayısı fazladır. Bazı ayetlerde takva ile cennet aynı yerde zikredilmiştir. Bu ayetlerden biri Kaf Suresi'nde³⁷⁰ diğeri ise Âl-i İmrân Suresi'nde³⁷¹ geçer. Bu ayette Allah, takva sahiplerine içinde ebedi bir hayatın olduğu, tertemiz eşlerin bulunduğu ve altından ırmaklar akan bir cenneti vaat eder.

Mâturîdî, takva sahiplerini; şirkten kaçan, çirkin davranışlardan ve bütün günahlardan uzak duranlar olarak tanımlamıştır.³⁷²

Kişinin dünyadaki tutum ve davranışlarından sorumlu olacağını vurgulayan Beyzâvî (ö. 685/1286), bu hâllerin başında takvanın geldiğini belirtmektedir. Allah'a karşı takvalı olmak, cennet ehlinin özelliklerinden biridir. Bundan dolayı Allah, takva sahipleri için cenneti hazırlamıştır.³⁷³

Cennetin sahibinin Allah olduğunu ifade eden Zemahşerî'ye göre, cennet tüm insanlara vaat edilmiştir. Ancak bu vaat şartsız değildir. Bu şartlardan biri de takva sahibi olmaktır. Keşşaf sahibi, takva sahiplerinin cennette, amelleri bitmiş olsa da yaptıklarının karşılığının daim olacağını savunur. Bu ise, dünyada yaptıkları amellerin karşılığında kendilerine verilecek bir nimettir.³⁷⁴

2.1.5. Cennet Ehlinin Sadıklardan Olması

Sadık kelimesinin kökü olan “sıdk” kavramı klasik sözlüklerde “yalanın zıddı,”³⁷⁵ “doğru söz”³⁷⁶ve “cesaret, sağlamlık”³⁷⁷ anlamlarına gelir. Terim olarak ise niyette dürüstlük, söz ve davranışlarını doğru ve gerçeğe uygun olarak uygulayan kişi anlamına gelir.³⁷⁸

Cennet ehlinin bir diğer özelliği ise dünyadayken doğru sözlü, ahlaklı ve dinin emirlerine uyan salih kişiler olmalarıdır. Birçok ayette, doğruluğun insanı cennete götüreceği zikredilmiştir.

³⁷⁰ Kâf, 5 /31-33.

³⁷¹ Al-i İmrân, 3/15.

³⁷² Mâturîdî, *Te`vilâtu Ehli's-Sunne*, 327.

³⁷³ Beyzâvî, *Envâru't-Tenzîl ve Esrâru't-Te`vil*, 1/8.

³⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf`an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*, 3/28.

³⁷⁵ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 10/193; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 5/26.

³⁷⁶ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, 1/541.

³⁷⁷ Ebû Mansûr Muhammed b. Aĥmed b. el-Herevî el-Ezherî, *Tehzîbu'l-Luĝa*, thk. Muhammed 'Avđ Mir'ab (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 2001), 8/276.

³⁷⁸ Mustafa Çaĝrırcı, “Sıdk”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/98.

Allah, insanların doğruluklarından dolayı fayda göreceklerini belirtir.³⁷⁹ Âyete baktığımızda Zemahşerî, burada hangi mekânın kastedildiğini sorgular. “Dünyadayken doğru konuşmalarından dolayı mı fayda görecektir, yoksa ahirette doğru konuşacakları için mi fayda görecektir?” sorusunu kendisine yönelten Zemahşerî, şöyle cevap verir: “Ahirette doğruluk olmaz; çünkü ahiret yurdu, amel yurdu değildir. Ahiret yurdu, kişinin dünyadayken yaptıklarının hesabını vereceği yerdir. Eğer ayet dünyadaki doğruluklarını kastediyorsa, bu durumda kendi içinde çelişmiş olur. Çünkü Hz. İsa, ahiret yurdunda şahitlik edecek ve doğru konuşacaktır.” Zemahşerî bu durumu şöyle izah etmiştir: Sadık olan insanlar, hem dünyada hem de ahirette doğru konuşanlardır. Onların sadık olmasının daimî olduğunu belirten Keşşâf sahibi, hem dünyada hem de ahirette doğru olanların cennet ile ödüllendirileceğini ifade eder. Sıddîk olanlar, sadık oldukları için fayda görecektir. Elde ettikleri bu fayda onları mutlu edecektir. Allah’ın kendilerine lütfettiği cennet nimetlerinden dolayı Allah’tan razı olacaklardır. Aynı şekilde, “Allah bizim yegâne Rabbimizdir.” deyip sonra da istikamet üzerinde duranların, ölüm anında cennetle müjdelenecekleri bildirilmiştir.³⁸⁰ Âlimler arasında “istikamet üzerinde durmak” ifadesi hakkında farklı yorumlar bulunmaktadır

Hz. Ebubekir (ö. 13/634) bu hususta, “Söylemlerinde nasıl istikamet üzerindelerse eylemlerinde de istikamet üzerindedirler. İstikamet üzerinde durmaları demek, günah işlemezler demektir.” ifadelerini dile getirir.

Hazret-i Ömer (ö. 23/644) ise istikameti, “Onlar yolda dosdoğru yürürler; tilki gibi sağa sola saparak gitmezler.” şeklinde açıklar.

Hazret-i Osman (ö. 35/656) “Amellerinde ihlaslıdır.” ifadesini kullanır.

Hz. Ali (ö. 40/661) ise, “Farzları yerine getirirler.” der.

Süfyân b. Abdullah es-Sekafi, bu konuda Hz. Muhammed ile arasında geçen bir muhabbete değinir. Bir gün Hz. Muhammed’e, “Sımsıkı yapışacağım bir şey söyle.” demiştir. Allah Resulü ona, “Rabbim Allah’tır de ve dosdoğru ol.” der. Sonra, “Benim hakkımda en çok endişelendiğin şey nedir?” diye sorar. O da dilini göstererek, “İşte budur.” der.”³⁸¹

³⁷⁹ Mâide, 5/119.

³⁸⁰ Fussilet, 41/30.

³⁸¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakaiki Gavâmiği’ t-Tenzil*, 4/198-199.

Cennet ehlinin bir diğeri özelliği ise dünyadayken sözlerinde doğruluk taşımaları ve salih kişilerden olmalarıdır. Bu konudaki ayetler ve bunlara yapılan teviller şu şekildedir:

Doğru olanların övüldüğünü ifade eden, “*Şüphesiz ‘Rabbimiz Allah’tır’ deyip sonra da dosdoğru olanlara hiçbir korku yoktur, onlar üzülmeyecekler de. Onlar Cennetliklerdir. Yapmakta olduklarına karşılık, orada sürekli kalacaklardır.*”³⁸² ayetinden de anlaşılacağı üzere, gerçeklerin peşinden koşanların mükâfatlandırılacağı ifade edilir.

Taberî (ö. 319/923), inancına şirki bulaştırmadan Allah’tan başka ilah olmadığını tasdik eden ve Allah’ın emir ve yasaklarına riayet edenlere hiçbir korku ve hüznün olmayacağını belirtir. Bu niteliklere sahip olanların, cennet istikameti üzere olduğunu ifade eder.³⁸³

Son dönem müfessirlerinden Seyyid Kutub (1906-1966), ayette geçen “*Şüphesiz, Rabbimiz Allah’tır.*” ifadesinin derin anlamlar taşıdığını belirtir. O, bu anlamlardan bazılarını açıklayarak ayeti tefsir eder. Seyyid Kutub’a (1906-1966) göre, “*Rabbimiz Allah’tır.*” demek, kulun yalnızca Allah’a yönelmesi, O’ndan korkması ve O’na dayanması anlamına gelir. Bu ifade, Allah’tan başka hiçbir kimseye ya da şeye hesap vermemeyi, O’nun dışında kimseden korkmamayı ve O’ndan başka hiçbir şeyden fayda beklememeyi gerektirir. Kişinin her düşüncesi, girişimi ve değerlendirmesi yalnızca Allah’a yönelmiş olup, hayatında O’nun rızasını esas alır. Allah’ın şeriatından başka bir şeriat kabul edilmez ve O’nun yol göstericiliğinden başka hiçbir doğru yol bulunamaz. Bu esasları hayatının temeline koyan bir kimse, ikinci aşamaya geçer: dosdoğru olmak. Gidilecek yolun zorlukları, dikenleri ve engelleri bir kişiyi doğru yoldan ayıramaz. Dosdoğru olduktan sonra ise kişi, Allah’ın mükâfatı olarak cenneti hak eder.³⁸⁴

Başka bir ayet-i kerimede sadıklar şöyle zikredilmiştir: “*Bu doğrulara doğruluklarının yarar sağladıkları gündür. Ebedi ve temelli kalacakları altlarından ırmaklar akan Cennetler onlarındır. Allah, onlardan hoşnut olmuştur. Onlar da Allah’tan hoşnut olmuşlardır. Bu büyük kurtuluştur.*”³⁸⁵ Ebedî ve altlarından ırmaklar akan bir cenneti kazanan kişinin sadıklardan olduğu aşikârdır. Şahsın dünyada söylediği sözler,

³⁸² Ahkaf, 46/13-14.

³⁸³ Taberî, *Câmi’u’l-Beyân fi Te’vili’ Âyi’l-Kur’ân*, 23/22/111. (CİLT 23 yanlış olmuş)

³⁸⁴ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 1/3259.

³⁸⁵ Maide, 5/119.

öteki dünyada ona şahitlik yapacaktır. Râzî (ö. 606/1210), ayette geçen “gün” kavramına âlimlerin “Kıyamet günü” anlamını verme konusunda ittifak ettiklerini dile getirir. Bazı âlimlere göre, “gün” ile Kıyamet günü kastedilmiştir. Buna göre, ayetten çıkarılacak anlam şöyledir: “Onların dünyadayken sadık olmaları, kendilerine Kıyamet günü fayda verecektir.”³⁸⁶

Bu başlıkta ele aldığımız her iki ayetin tefsirinden, kişinin dünyada dosdoğru olmasının onu, altlarından ırmaklar akan cennete sokabileceği sonucu çıkar. Nitekim Allah şöyle buyurmaktadır: “Her kim sâlih mü'min olarak gelirse, işte onlar için yüksek dereceler vardır.”³⁸⁷

2.1.6. Cennet Ehlinin Sabırlı Olması

Sözlükte “korkunun zıttı,”³⁸⁸ “birini öldürmek için hapsedmek,”³⁸⁹ “sıkıca yakalamak”³⁹⁰ ve “birine kefil olmak”³⁹¹ anlamlarına gelir. Terim olarak ise sabır kelimesine dair birçok farklı tanım yapılmıştır. Bu bağlamda, bazı âlimlerin sabır kelimesine verdiği anlamlara değinmekte yarar vardır.

Taberî'ye (ö. 333/944) göre sabır, slam'ın emir ve yasaklarına uyarken musibetler karşısında yılgınlık göstermeyip direnmek, cesaret ve dayanıklılık göstermektir.³⁹²

İmam Gazzâlî (ö. 505/1111) sabrı, “Din gücünün heva gücüne karşı koymadaki kararlı direnişi” olarak tanımlar.³⁹³

Zemahşerî ise sabır kelimesini, “Allah'a itaat etme; arzulara, kâfirlerin eziyetlerine ve onlarla mücadelede karşılaşılan meşakatlere sabretme” olarak açıklar.³⁹⁴

Allah, cennete girmenin şartlarından birinin de zorluklar karşısında sebat göstermek olduğunu belirtmiştir. Rivayete göre, Hz. Muhammed ve arkadaşlarına müşriklerin baskısı artınca, iman edenler bunun ne zaman sonlanacağını sordular. Çünkü müşriklerin işkencesi dayanılmaz bir hâl almıştı. Zemahşerî'ye göre, bu ifade bir şikâyet

³⁸⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/468.

³⁸⁷ Taha, 20/75.

³⁸⁸ Halil bin Ahmed, *Kitâbu'l-'Ayn*, 7/115.

³⁸⁹ Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, 12/271.

³⁹⁰ İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, 4/438.

³⁹¹ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğ*, 1/534.

³⁹² Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî, *Câmiu'l-Beyan fi Te'vili Âyi'l-Kur'an* (Hisar Yayınevi, 2021), 1/201.

³⁹³ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, çev. Mustafa Çağrıncı (İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2020), 4/97.

³⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/487.

değil, bir zafer temennisidir ve şiddet sürecinin uzadığını göstermektedir. Hele bir peygamberin kendine hâkim olması ve olaylara sabır göstermesi, diğer insanlarınkine benzemez. Peygamber imdat isteyecek duruma geldiyse, bu işin çok vahim olduğunu gösterir. Allah, peygambere ve sahabeye teselli vermek adına yardımın yakın olduğunu bildirmiş ve önceki ümmetlerin de benzer sıkıntılar yaşadığını belirtmiştir.³⁹⁵

Allah, sabredenlere karşılık cenneti vaat etmektedir. Bu vaat, birden fazla ayette karşımıza çıkmaktadır: *“İşte onlar, sabretmelerine karşılık Cennet’in yüksek makamlarıyla mükâfatlandırılacaklar ve orada esenlik dileği ve selâmla karşılanacaklardır.”*³⁹⁶ Zemahşerî’nin yaptığı tefsirin daha iyi anlaşılması için ondan önce ve sonra yazılan eserlere müracaat etmek gerekir. Bu bağlamdan hareketle, Taberî (ö. 333/944) burada geçen mümin kulların sıfatlarını, Furkan Suresi 63. ayette geçen “عباد الرحمن” ifadesi çerçevesinde tefsir eder. Allah’ın kullarının, yürüyüşlerinden tutun da erdemli eş ve çocuk taleplerine kadar güzel niteliklere sahip olmayı arzuladıklarını ifade eder.³⁹⁷ Zemahşerî ise âyette geçen “بما صبروا” ifadesini, Allah’a itaate, arzulara, kâfirlerin eziyetlerine ve onlarla mücadelede sabretmeye yönelik bir bağlamda değerlendirir.³⁹⁸ Son dönem müfessirlerinden Seyyid Kutub (1906-1966) , ayette geçen ‘sabır’ kelimesinin altını özellikle çizmek ister. Ona göre, insanın niteliklerini ve özelliklerini tavizsiz sürdürme kararı, nefsin istek ve arzularına, dünya hayatının aldatmacalarına ve düşük içgüdülerine karşı sabretmeyi gerekli kılar. Mücadeleyi ve çabayı doğru yolda sürdürmek ancak sabırla mümkündür.³⁹⁹ Seyyid Kutub’un (1906-1966), nefsin istek ve arzularına karşı sabretmek konusundaki yorumu, Zemahşerî’nin tefsiriyle benzerlik göstermektedir.

Başka bir ayette Allah, sabredenlere müjdesini şöyle vermektedir: *“Sabretmelerine karşılık da onları Cennet ve ipek(ten giysiler) ile mükâfatlandırır.”*⁴⁰⁰ Cennete girenlerin özelliklerinden biri olan sabır, hayatın her alanında olmalıdır. Zemahşerî öncesi teliflerden olan Taberî tefsirinde, Allah’a itaate, isyan etmemekte ve O’nun yasaklarına riayet etmekte gösterilen sabrın cennetle ödüllendirileceği ifade

³⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/256.

³⁹⁶ Furkan, 25/75.

³⁹⁷ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fi Te’vili ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/19/318.

³⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 4/487.

³⁹⁹ Kutub, *Fî Zilâli’l-Kur’ân*, 1/2581.

⁴⁰⁰ İnsan, 76/12.

edilir.⁴⁰¹ Zemahşerî ise kişinin, fakirliğin getirdiği sıkıntılara karşı sabır göstermesinin cennete götüren davranışlardan biri olduğunu belirtir.⁴⁰²

2.1.7. Cennet Ehlinin Diğer Özellikleri

1. Cennet Ehlinin Tövbe Sahibi Olmaları

rapça bir kelime olan tövbe kavramı, sözlükte “tâbe, yetûbu” sözcüğünün mastarıdır. Allah’a dönüş ve yöneliş anlamlarına gelen tövbe kelimesi, daha çok mâsiyetten (günahattan) Allah’a dönme anlamında kullanılır.⁴⁰³ Zemahşerî ise tövbe kelimesine “yönelme” anlamını verir.⁴⁰⁴ Bu bağlamda, tövbe kelimesinin Allah’a yönelme manasında olduğu anlaşılmaktadır.

Terim olarak ise tövbe, işlenen günahları terk etmek ve gelecekte de yapmamaya kesin olarak karar vermektir.⁴⁰⁵ Bir başka tanıma göre tövbe, Allah’ın gerekli kıldığı fiillere sarılmak ve hoş görmediği şeylerden kaçınmak olarak ifade edilir.⁴⁰⁶ Zemahşerî ise tövbeyi, kulun günahlarından dolayı Allah’a yönelmesi olarak açıklar.⁴⁰⁷

Cennet, Allah tarafından takva sahiplerine ve tövbe edenlere vaat edilmiş bir nimettir. Zemahşerî’ye göre, tövbe kelimesinin bir diğer tanımı, bir kişinin Allah tarafından yasaklanan iğrenç bir davranışı ya da cezai işlem gerektiren bir fiili işlediğinde pişmanlık duymasıdır. Müfessir Zemahşerî’ye göre, ayette⁴⁰⁸ “fahişe” olarak ifade edilen iğrenç davranıştan kasıt zinadır. Zinanın bir alt seviyesi olan ve zinaya götüren öpme, dokunma gibi davranışlar da nefse eziyet veren fiiller arasındadır. ‘Fahişe’ kavramının büyük günahları, nefse eziyet veren şeylerin ise küçük günahları ifade ettiği söylenebilir. Fahişe sayılan ya da nefse zulüm olarak görülen davranışlardan birini yaptıktan sonra bundan vicdan azabı duyup bir daha yapmayacağına dair söz verenler cennete gireceklerdir.⁴⁰⁹

⁴⁰¹ Taberî, *Câmi ‘u’l-Beyân fi Te’vîli ‘Âyi’l-Kur’ân*, 23/24/101.

⁴⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakaiki Gavâmiği’t-Tenzil*, 7/200.

⁴⁰³ Cevheri, İsmail b.Hammad, *es-Sihah fi’l-luga ve’l-ulum*, Beyrut 1974, I, 146, I, 46; İbn Manzûr, Cemaledin Muhammed b.Mükerrem, *Lisanü’l-Arap*, Beyrut 1990, 1/233.

⁴⁰⁴ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, 1/98.

⁴⁰⁵ İmam Gazzâlî, *İhyâ*, 4/.

⁴⁰⁶ İbnü’l-Kayyim el-Cevziyye, *el-Mühezzebü min Medâricu’s-Sâlikîn*, thk. Salih Ahmed eş-Şami (Dimaşk: Daru’l-Fikr, 1426), 75.

⁴⁰⁷ Zemahşerî, *Esâsu’l-Belâğa*, 1/98.

⁴⁰⁸ Al-i İmran, 3/135.

⁴⁰⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakaiki Gavâmiği’t-Tenzil*, 1/415.

Allah'tan başka günahları affedecek kimse yoktur. Allah, günah işleyip tövbe edenin durumunu, hiç günah işlememiş biri gibi değerlendireceğini bildirmiştir. Kişinin tövbeden sonra günahlarından arınması, Allah'tan başka sığınılacak bir yer olmadığını gösterir. Kul bir günah işledikten sonra bunun için tövbe ederse, Allah'ın ona yakışan davranış affetmektir. Allah affetmezse kulun gideceği başka bir yer yoktur. Allah onu affederek kulunun gönlünü hoş tutar ve onun daima kendisine yönelmesini sağlar. Böylece kulun ümitvar olması sağlanarak ümitsizliğe kapılmasının önüne geçilmiş olur.⁴¹⁰

Allah'a ibadet edip kulluk yapmadan ondan cennetine koymasını istemek uygun bir yönelme biçimi değildir. Allah'a karşı itaatte cimri davranan birine, Allah'ın rahmetinde cömert davranması beklenmemelidir. Şehr b. Havşeb (ö. 100/718), amelsiz cenneti istemenin günah, sebepsiz yere şefaati ummanın ise bir aldanış olduğunu ifade eder. Ona göre, itaat edilmeyen Allah'tan rahmet beklemek, kavrama yeteneği gelişmemiş ve cahil kişilere ait bir düşüncedir.

Cennetin amel sahipleri için hazırlandığını belirten Zemahşerî, amel edip nehiylerden uzak duranların ya da tövbe edenlerin cennete gireceğini ifade eder.⁴¹¹

Zemahşerî, kâfir birinin küfürden vazgeçip imana dönmesi hâlinde yaptıklarının boşa gitmeyeceğini ve ona asla zulmedilmeyeceğini savunur. Keşşâf sahibine göre, küfürden vazgeçip iman eden kimseye cennet verilecektir.⁴¹²

2. Cennet Ehlinin Yetim Malını Gözetmeleri

Cennet ehlinin özelliklerinden biri de yetim malını gözetmeleridir. Nisâ Suresi 12. ayetinde Allah, miras sınırlarını belirleyerek vefat eden kişinin malının nasıl pay edilmesi gerektiğini açıklar.

Zemahşerî'ye göre, Nisâ Suresi 13. ayette geçen 'Bunlar' ifadesi, bir önceki ayetle bağlantılıdır. Yani burada kastedilenler, yetim hakkı, vasiyet ve miras hükümleridir. Bunlar, Allah'ın koymuş olduğu sınırlardır. Allah, yasalarını mükellef olanlar için tek tek

⁴¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/415.

⁴¹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/416.

⁴¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/26.

açıklamış ve bunlara riayet edenleri cennet ile ödüllendireceğini belirtmiştir. Allah, yetim hakkına, mirasa ve vasiyete dikkat edenleri cennete sokacaktır.⁴¹³

3. Cennet Ehlinin Allah Yolunda Malını ve Canını Feda Etmeleri

Ayete göre, Allah cennet karşılığında müminlerin mallarını ve canlarını satın almıştır. Zemahşerî'ye göre burada temsili bir alışveriş vardır. Bunun alışverişe benzetilmesi ise bazı rivayetlere dayanmaktadır:

Bir rivayete göre, Allah bu ticarete müşteri sıfatında olmuş ve bedel olarak çok yüksek bir fiyat vermiştir. Hz. Ömer'den (ö. 23/644) gelen rivayete göre ise Allah, hem alım hem de satım işlemini onların lehine kılmıştır. Hasan Basrî (ö. 110/728) ise bu alışverişi şöyle tanımlar: “Allah'ın kullardan istediği canın asıl sahibi yine kendisidir. Mallar ise onun rızık olarak verdiği mallardır. Bundan âlâ ticaret mi olur?” Başka bir rivayete göre, Akabe Biati'nda Hz. Muhammed'in isteklerini kabul ettikleri takdirde kendilerine ne verileceğini sormuşlardır. Hz. Muhammed ise onlara ‘cennet’ demiştir.⁴¹⁴ Bundan yola çıkarak, Allah yolunda malını ve canını feda edenlerin cennetle müjdelendiği ifade edilebilir.

Müşrikler, hacılara su vermeyi ve Kâbe'nin bakımını üstün bir davranış olarak görürlerdi. Tevbe Suresi 20. ayette geçen “Bunlar”dan kasıt, Allah yolunda cihad edenlerdir. Bu cihad edenler, sikâye ve emâre görevini yapanlardan daha üstündür. Allah, cihad edenleri cennetle müjdelemiştir. Zemahşerî, cihad edenlerden maksadın muhacirler olduğunu, İbn Abbâs'tan gelen rivayete dayanarak söyler.⁴¹⁵

4. Cennet Ehlinin Ensar ve Muhacirlerden Olması

Ayette Allah, Muhacirler ve Ensar'ın ilklerinden razı olduğunu -ki onlar da Allah'tan razı olmuşlardır- ve onların cennete gireceğini bildirmiştir. Bu ilk kişilerin kimler olduğu konusunda ise farklı rivayetler vardır. Muhacirlerin önde gelen ilkleri hakkındaki rivayetler şunlardır: Muhacirlerin önde gelenlerinden kasıt, her iki kibleye doğru namaz kılanlardır. Başka bir rivayete göre ise Bedir Savaşı'na katılan kişiler, muhacirlerin önde gelenleridir. Ensar'ın önde gelenleri hakkında ise şu rivayetler bulunmaktadır: İlk Akabe Biati'na katılan yedi kişi, ikinci Akabe Biati'na katılan yetmiş

⁴¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/487.

⁴¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/313.

⁴¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/256.

kişi veya Medine'ye öğretici olarak giden Mus'ab b. Umeyr'den Kur'an öğrenenler, Ensar'ın önde gelenleri olarak kabul edilmektedir.⁴¹⁶

Cennete kimlerin gireceği, ayetler eşliğinde aktarılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması için hadis eserlerine de bu bağlamda bakılmıştır. Cennete kimlerin gireceği, hadis kitaplarında da yer almaktadır. Burada ise bazı hadislerle yer vermekle yetineceğiz

Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) (r.a.) gelen rivâyete göre Hz. Muhammed, İhlas suresini okuyan adama ona vacip oldu der. Bunun üzerine Ebû Hüreyre: “ona ne vacip oldu?” diye sorar. Hz. Muhammed: “Cennet” diye cevap verir. Tirmizî'ye göre bu hadis sahih olmakla birlikte garip hasendir.⁴¹⁷

Enes b. Mâlik'ten (ö. 93/711-12) (r.a.) nakledildiğine göre, Peygamber Efendimiz şöyle buyurdu: “Kim uyumak için döşeğe gidip sağ tarafına yatar sonra ihlas suresini yüz defa okur da uyursa kıyamet günü Rabbi ona: ‘Ey kulum! Sağ tarafınla cennete gir.’ buyurur.”

Tirmizî, bu hadisin garip hadis özelliği taşıdığını söyler.⁴¹⁸

Güzel ahlakın insanı cennete götüreceği konusunda Ebû Hüreyre (r.a.), Peygamberimizin şöyle dediğini nakleder: “Cennete girenlerin çoğu, güzel ahlaka ve takvaya sahip kimselerdir.”⁴¹⁹

Cennete gireceklerin başında dürüst tüccar gelir. Bu konuda Hz. Muhammed şöyle buyurmuştur: “Cennete ilk giren, dürüst tüccar olacaktır.”⁴²⁰

Hz. Muhammed, kendisine itaat eden kişinin cennete gireceği konusunda şöyle buyurmaktadır: “Nefsim elinde olan Allah'a yemin ederim ki, inkâr edenler ve devenin sapması gibi Allah'tan sapanlar dışında hepiniz cennete gireceksiniz.” Bunun üzerine ashabı, “Kişiyi cennetten uzaklaştıran şey nedir?” diye sordu. Peygamber Efendimiz de şöyle buyurdu: “Kim bana itaat ederse, cennete girecektir. Her kim bana isyan ederse, cennetten uzaklaştıran ameli işler.”⁴²¹

⁴¹⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/304.

⁴¹⁷ Tirmizî, *es-Sunen*, 1/17.

⁴¹⁸ Tirmizî, *es-Sunen*, 1/18.

⁴¹⁹ Ebû 'Abdurrahmân 'Abdullâh b. Mubârek b. Vâğih et-Turkî İbnu'l-Mubârek, *ez-Zuhd ve'r-Rekâ'ik l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Hammâd*, thk. Hâbürrahmân el-'A'zamî (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/379.

⁴²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannefi'l-Ehâdiş ve'l-'Âşâr*, 7/225.

⁴²¹ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Bustî İbn Hibbân, *es-Şahîh*, thk. Şu'ayb el-'Arna'ût (Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1408/1988), 16/196.

2.2. Cennet Ehli

Zemahşerî'ye göre, insanlar Allah'ın huzurunda üç sınıfa ayrılacaktır. Araplar, kültürleri itibarıyla sağında bulunanları itibarlı, solunda duranları ise itibarsız kişiler olarak nitelendirmişlerdir. Allah da amel defteri sağdan ve soldan verilenleri bu şekilde nitelendirmiştir.⁴²²

Allah, Vâkıa Suresi'nde insanların üç sınıfa ayrıldığını zikreder. Bunlardan ilki, uğurlu ve bereketli olanlardır. Ashâbü'l-Meymene olarak tabir edilen bu kişiler, amel defterleri kendilerine sağdan verilenlerdir. Bunlar, makam olarak yüceltilmiş olup yüzlerinde mutluluk vardır.⁴²³

İkinci sırada ise uğursuz ve bereketsiz olanlar bulunur. Ashâbü'l-Meş'eme olarak tanımlanan bu gruptakilere amel defterleri soldan verilmiştir. Bunlar, makam olarak düşük seviyededir ve yüzlerinde meymenetsiz bir ifade vardır.⁴²⁴

Allah'ın zikrettiği son sınıf ise öncüler olacaktır. Zemahşerî'ye göre, bunlar Allah rızası için dünyadayken hep önde olanlardır. Keşşâf sahibine göre, öncü olarak tasvir edilen bu kişiler, Allah'ın rızasını kazanmak için engebeli ve zorlu tüm yolları aşmışlardır.⁴²⁵

Allah, öncelikle öncü olarak tasvir edilen insanlardan bahseder. Ayete göre, bu grupta bulunanların çoğu önceki insanlardan, azı ise sonrakilerden oluşur. Zemahşerî ise bu azlık ve çokluk meselesine şu şekilde yaklaşır: Ona göre, bu gruptaki çokluktan kasıt öncüler, azlıktan maksat ise amel defteri sağdan verilenlerdir.⁴²⁶ Ayetin devamında, Allah öncülere verdiği nimetleri saymaktadır. Bu nimetlerin başında murassa tahtlar gelir. Zemahşerî, bu tahtların inci ve yakut gibi değerli taşlardan örüldüğünü söyler. Ona göre, öncüler bu tahtlarda oturup birbirlerinin yüzlerine bakar hâlde olacak ve sırtlarını asla birbirlerine dönmeyeceklerdir.⁴²⁷ Öncülere verilecek bir diğer nimet ise hizmetkârlar olarak tasvir edilen Vildanlardır. Zemahşerî'nin bu konudaki görüşleri, "Cennet Ehli" başlığı altında ele alınmıştır.

⁴²² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/455.

⁴²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/456.

⁴²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/457.

⁴²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/457.

⁴²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/458.

⁴²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/459.

Öncülere ait olan bir diğer nimet ise içeceklerdir. Cennet içeceklerinin sarhoş etme özelliği yoktur ve içen kişinin başını ağrıtmaz. Bu içecekler, kaynağından doldurulmuş taptaze ve berrak bir içecektir.

Zemaşşerî, bu içeceklerin öncülere, kulpu ve imbiği (damıtmaya yarayan aparat) olmayan kâselerde sunulacağını söyler.⁴²⁸

Ayette zikredilen bir diğer nimet ise meyveler ve yemeklerdir. Zemaşşerî'ye göre, öncülere cennette canlarının çektiği her nimet verilecektir. Temenni ettikleri, yani cennette arzuladıkları ne varsa kendilerine sunulacaktır. Aynı şekilde, diledikleri her kuş türünün eti de verilecektir.⁴²⁹ Ayette geçen ve öncülere verilecek son nimet ise hurilerdir. Zemaşşerî'ye göre, bu huriler ahu gözlüdür. İffetlerini muhafaza eden, inci gibi parlak varlıklardır.⁴³⁰

Zemaşşerî'ye göre, tüm bu nimetler onlara dünyada yaptıkları amellerin karşılığı olarak verilecektir. Nimetlerle dolu bu cennette, boş bir söz işitmeyeceklerdir. Orada duyacakları tek söz ise selam olacaktır.⁴³¹

Ayette zikredilen ve kitabı sağdan verilenlere de çokça nimet verilmiştir. Allah, sağ cenahta bulunan insanların cennetteki yerlerini tasvir ederken, dalbastı kiraz ağaçları ve salkım salkım muz ağaçları arasında olduklarını söyler.

Zemaşşerî, ayette zikredilen kiraz ağaçlarını, dikenleri giderilmiş olarak tasvir eder. Ayrıca, bu ağaçların dalbastı olarak nitelendirilmesinin sebebini, Mücâhid'den (ö. 104/722) aktardığı bir rivayetle açıklar. Rivayete göre, meyvelerin bolluğu bu şekilde adlandırılmasına vesile olmuştur. Zemaşşerî, muz ağacını ise güzel kokulu ve bol çiçekli olarak açıklar. Onun, Süddî'den (ö. 127/745) aktardığı rivayete göre, cennetteki muzlar dünya muzlarına benzer olmakla birlikte, meyvesi baldan daha tatlıdır.⁴³²

Sağ cenahta bulunanlara verilen bir diğer nimet ise ayete göre, uzun bir gölgenin altında, bir akarsu başında ve ne yasaklı ne de tükenen nice meyvelerdir.

Zemaşşerî, bunları şöyle tasvir eder: Uzun gölgeden kasıt, tanyerinin ağarmasıyla güneşin doğuşu arasındaki gölge gibi uzun, etrafı saran ve çekilip büzülmeyen bir

⁴²⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/460.

⁴²⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/460.

⁴³⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/460.

⁴³¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/460.

⁴³² Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/461.

gölgedir. Cennetteki akarsu ise nerede ve nasıl olmasını dilerlerse orada bulunan, ona ulaşmak için hiçbir zorluk çekmeyecekleri bir sudur. Bu su, devamlı akan ve hiçbir şekilde kesilmeyen bir kaynaktır. Aynı şekilde, yeryüzüne yukarıdan dökülen ve dere yatağı olmadan akmaya devam eden bir sudur. Cennet meyvelerine gelince, Allah onları tükenmeyen ve yasaklı olmayan şekilde tasvir etmiştir. Zemahşerî'ye göre, cennet meyvelerinin tükenmemesinden kasıt, hiçbir zaman kesintiye uğramamalarıdır. Cennet meyveleri, dünyadaki meyveler gibi bir mevsimde var olup diğer mevsimde yok olan türden değildir. Ayrıca, bu meyvelere ulaşmada herhangi bir engel de bulunmamaktadır.⁴³³

Sağ cenahta bulunanlara verilecek bir diğer nimet de yüksek yataklardır. Zemahşerî'ye göre, yüksek yataklardan kasıt, döşeklerin üst üste konulmasıdır. Bir rivayete göre, yataklardan kasıt kadınlardır. Çünkü kadınlara kinaye yoluyla 'yatak' denilir. Bu rivayete göre, ayet “koltuklara kurulmuş kadınlar” anlamına gelir. Zemahşerî, bu rivayeti desteklemek için bir başka ayeti⁴³⁴ delil olarak kullanır. Ayete göre, cennet ehli eşleriyle birlikte gölgeliklerde bulunan koltuklara uzanmışlardır.⁴³⁵

Sağ cenahta bulunanların eşleri ise ayete göre, eşleriyle yaşıt ve sevgi doludurlar. Allah, bu eşlerin yaratılışını “Öyle yaratmışızdır ki” tabiriyle açıklar. Zemahşerî'ye göre, bu ifade “Onların yaratılışlarında doğum olmaksızın yenilenme vardır.” anlamına gelir.

Rivayete göre, Ebû Seleme, Hz. Muhammed'e bu ayetin tevilini sorar. O da şöyle cevap verir: “Ey Ümmü Seleme! Onlar, dünyada iken saçları başları ağarmış, gözleri çapak bağlamış yaşlı kadınlar olarak ölenlerdir. Allah, bunları gencecik bir hâlde, hep aynı yaşta yaratır. Eşleri onların yanlarına her geldiklerinde, onları bakire bulur.” Hz. Muhammed'in bu cevabını duyan Hz. Âişe, “Eyvah, çekeceğim ağrılara!” demiştir. Bunun üzerine Hz. Muhammed, “Orada ağrı yoktur.” diye cevap vermiştir.⁴³⁶

Zemahşerî'ye göre, ayette geçen ve cennet ehlinin eşlerinin yaşıt ve sevgi dolu olmasından kasıt şudur: Cennette hem erkeklerin hem de eşlerinin yaşları otuz üç olacaktır. Zemahşerî, Hz. Muhammed'den gelen bir hadisi naklederek bu ayetin tevilini açıklar. Hadise göre, cennet ehli sakalsız, tüysüz ve otuz üç yaşında olacaktır.⁴³⁷

⁴³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/461.

⁴³⁴ Yasin, 36/56

⁴³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/461.

⁴³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/461-462.

⁴³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/462.

Âyette son olarak zikredilen grup ise amel defterleri sol taraflarından verilenlerdir. Bu konu kapsam dışına çıkacağı için ele alınmamıştır. Sonuç olarak dünyada insanlar yaptıkları davranışlar bakımından üç çeşittir. Birinci grup insanlar genç yaşından itibaren hayırlı işler yapmış, dünya hayatını Allah rızası kazanmak için yaşamış kimselerdir. Âyette belirtilen öncüler bunlardır. İkinci grup insanlar ise ömrünün çoğunu gaflette geçirmiş ama daha sonra tövbe edip dönüş yapanlardır. Âyette belirtilen amel defteri sağdan verilenler bunlardır. Üçüncü grup ise hayatını günah üzerine inşa etmiş ve bu şekilde ölmüş kişilerdir. Âyette belirtilen amel defterleri solundan verilenler bunlardır.

2.2.1. Huriler

Hûr kelimesi, sözlükte “beyaz olmak, beyazlaşmak” anlamına gelir.⁴³⁸ İbn Kuteybe'nin (ö. 276/889) kaleme aldığı *el-Cerâsîm* adlı eserinde “huri” kavramına “siyahlığı çok olan” anlamını verir. Kuteybe (ö. 276/889), bu siyahlığı, inek ve geyiklerin gözlerindeki siyahlığa benzetir.⁴³⁹

Cennette yaşayan varlıklardan biri olan hûrilerle ilgili ayetlerin sayısı ve hûrilerin nasıl varlıklar oldukları, “Cennet Eşleri” başlığı altında ele alınmıştır.

2.2.2. Vildanlar ve Gilmanlar

Kur'ân-ı Kerîm'de cennet ehline hizmet edecek bazı varlıklardan bahsedilmektedir. Cennetin hizmetleri olarak geçen “vildan” ve “gilman” kelimelerinin toplamı üç ayette zikredilmektedir. “Gilman” bir âyet,⁴⁴⁰ “vildan” ise iki âyette geçmektedir.⁴⁴¹

Gılmân, sözlükte “çocuk, bıyığı yeni terlemiş genç, hizmetçi” anlamındaki “gulâm” ın çoğuludur.⁴⁴² Arapların kendilerinden küçük olan çocuklar ya da bireysel insanlara “gılmân” dediklerini de kitaplardan öğreniyoruz.⁴⁴³ Kur'ân literatüründe ise bu,

⁴³⁸ Bekir Topaloğlu, “Hûri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/387.

⁴³⁹ İbn Kuteybe, *el-Cerâsîm*, 1/163.

⁴⁴⁰ Tûr, 52/24.

⁴⁴¹ Vâkıa, 56/17; İnsan, 76/19.

⁴⁴² Yusuf Şevki Yavuz, “Gilman”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/50.

⁴⁴³ Ebû Muhammed 'Abdul'aziz b. 'Abdisselâm ed-Dimeşkî İbn 'Abdisselâm, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. 'Abdullâh b. İbrahim el-Vehbî (Beyrut: Dâru İbn Hâzım, 1416/1996), 3/239.

“cennet ehlinin emrine verilen ve hiçbir zaman yaşlanmayan kavramlaştırma” anlamına gelmektedir.⁴⁴⁴

Zemahşerî ise “gılmân” bölümünde, cennet ehlinin emirleri altında yaşamakta ve onlara özgü erkek çocukları olarak görülebilmektedir. Ona göre “gılmân” ın “meknûn” olarak ifade edilmesinin nedeni, değerli ve kıymetli olanın yüksek varlıkların korunmasıdır.⁴⁴⁵ Gılmânlar hakkında tevilde bulunan Râzî'nin görüşüne burada değinmek, konunun bakış açısından önemlidir. Ona göre ahiret gılmânları dünya gılmânlarından daha üstündür. Râzî, bunun sebebini şöyle açıklıyor: “Dünya gılmânları kalkınma efendisine hizmet etmez. Bu hizmetin altında ya bir faydası vardır ya da efendisinin kendisine karşı müsamaha ve sevgisinin artmasını istemesi yatmaktadır. Ahiret gılmânları ise efendisinin karşılığında dolaşma emrindedir. Onlardan herhangi bir fayda da istememektedirler.”⁴⁴⁶

Vildan ise “Velid”in çoğulu olup “Kız veya erkek çocuk, genç ” manasındadır. Vildan kelimesi “Gılman” ile aynı anlamlarda kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁴⁷ Kur’an’da iki âyette karşımıza çıkan Vildan kavramı her iki âyette de ebedi sıfatıyla gelmişlerdir. Bu sıfat ise Vildanların herhangi bir fizyolojik değişikliğe uğramayacakları anlamına gelmektedir.

Allah, âyette “*Ebediyen genç kalan uşaklar onların etrafında dolaşırlar*”⁴⁴⁸ ifadesini kullanır. et-Taberî (ö. 310/923), “ölümsüz insanlar” olarak ifade edilen bu kişilerin ne anlama geldikleri konusundaki rivayetleri sıralar. Mücâhid b. Cebr'e (ö. 104/722) göre, bu kavramdan maksat; Aynı yıl olan, hiç değişmeyen ve ölmeyen insanlardır. Diğer bazı âlimlere göre ise bu kelimelerden maksat, kollarında bilezik ve kulaklarında küpe olan öğrencilerdir. Ebû Ca'fer et-Taberî (ö. 310/923), Mücâhid'in (ö. 104/722) kabul etmektedir.⁴⁴⁹

Zemahşerî'ye göre ise Vildanlar daima çocuk şeklinde olup sonsuza kadar hizmet etme yaşındalar. O, Hz. Ali ve Hasan-ı Basri'den gelen rivâyeti zikreder. Rivâyete göre onlar dünya çocuklarıdır. Bunların iyilikleri olmadıkları için sevapsız olup

⁴⁴⁴ Yavuz, “Gılman”, 14/50.

⁴⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/411.

⁴⁴⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/211.

⁴⁴⁷ Muḳâtil b. Suleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Suleymân*, 4/217.

⁴⁴⁸ Vâkıa, 56/17.

⁴⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/101.

ödüllendirilmezler. Aynı zamanda günahları da olmadıkları için cezalandırılmazlar. Bu çocuklar bu şekilde onlara hizmet ederler.⁴⁵⁰

2.2.3. Melekler

Melek (çoğulu melâike)⁴⁵¹ Ugaritçe, Habeşçe, İbrânîce ve Arapça gibi Sâmî dillerde bulunan “göndermek” anlamındaki “l'ek” kökünden olup “haberci, elçi; güçlü, kuvvetli; tasarrufta bulunan, yönetilen” faaliyetlere gelir.⁴⁵² Kur'ân'da cennetle bağlantılı bazı meleklerden söz edilir. Bunlardan biri de Mâlik'tir.⁴⁵³ Mikail ve Cebrail de ismen geçmektedir.⁴⁵⁴

Cennet ehli meleklerin Kur'ân'a göre özellikleri arasında, meleklerin Hz. Âdem'den önce yaratıldığı bilgiyi yer alır.⁴⁵⁵ Zemahşerî, meleklerin yaratılışına dair herhangi bir tevilde bulunmaz.

Meleklerle iman etmek, inanç esasları arasında farz olarak kabul edilmiştir.⁴⁵⁶ Zemahşerî, bu konuda herhangi bir görüşte bulunmamıştır.

Meleklerin cinsiyetinin olmadığı, müşriklerin meleklerle dişlik vasfı izafe ederek onları Allah'ın kızları olarak nitelendirdikleri iddialarının, âyet-i kerîmelerde reddedilmesiyle anlaşılmaktadır. “*Ey Muhammed! Onlara sor: Kız çocukları Rabbinin de, erkek çocukları onların mı? Yoksa biz melekleri diş olarak yaratmışız da onlar şahid mi bulunuyorlarmış? İyi bilin ki onlar kendi uydurmaları olarak, “Allah çocuk sahibi oldu” diyorlar. Onlar elbette yalan söylüyorlar.*”⁴⁵⁷ Zemahşerî, müşriklerin kızlarına eziyet verir, onları diri gömdüklerini ve kızlarla ilgili bir konu olduğunda küçülmesini belirtmesine rağmen, Allah'a iftira atarak meleklerin O'nun kızları olduğunu ifade eder. Ona göre müşrikler, bu iddialarıyla Allah'ı üç konuda kârda artış gösterdi. Birincisi, Allah'a cisim biçmeleridirİkincisi ise, iki cinsten en düşüğü Allah'a, en yaşlını ise kendilerine nispet yaparak Allah'tan üstün tutmalarındır. Zemahşerî, ikinci kez Zuhruf

⁴⁵⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/459.

⁴⁵¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/124.

⁴⁵² Ali Erbaş, “Melek”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/37.

⁴⁵³ Zuhruf, 43/77.

⁴⁵⁴ Bakara, 2/98.

⁴⁵⁵ Bakara, 2/30.

⁴⁵⁶ Bakara, 2/285.

⁴⁵⁷ Sâffât, 37/149-152.

Suresi 43/17-18. ayetleriyle birlikte tutulur. Allah'a karşı yapılan son inkâr ise, O'nun değerli ve gözde varlıkları olan melekleri aşağılamalarıdır.⁴⁵⁸

Melekler, Allah'ı yüceltir, O'na secde eder ve O'nun emirlerini yerine getirmekle vazifelendirilmişlerdir. “*Şüphesiz Rabbin katındakiler O'na ibadet etmekten büyüklenmezler. O'nu tespih ederler ve yalnız O'na secde ederler.*”⁴⁵⁹ Zemahşerî, “senin rabbinin katındakiler” ifadesini melekler olarak açıklar. Ona göre, melekler yalnızca Allah'ın rızası için O'na itaat eder. Zemahşerî, ayetin sonuncusunda ifadesinde kişilere yönelik bir gönderme olduğunu vurgular.⁴⁶⁰

Melekler, peygambere salât ve selam gelirler, müminler için istiğfarda bulunup dua ederler.⁴⁶¹ Zemahşerî, âyetteki kıraat farklılıklarına değinir. Ona göre Kûfeliler “melekler”in merfû olarak okur. Keşşâf sahibi daha sonra burada önemli sayılabilecek şu sorulara cevap verir: Hz. Muhammed'e salavat getirmek vacip midir, yoksa mendup mudur mudur? Namazda salavat okumak, namazın sahih olması için şart koşulmuştur, değil midir? Peygamber dışında insanlara salavat getirmek caiz midir?⁴⁶²

Melekler, âhirette Cennet ehline selam vererek onları “Bu size vaat edilmiş olan mutlu gününüzdür” lafzıyla karşılar.⁴⁶³

Melekler, hem dünya hayatında hem de ahiret hayatında Mü'minlerin dostlarıdır. Her daim Mü'minlerin yanına müjdelerle inerler. “*Şüphesiz “Rabbimiz Allah'tır” deyip de, sonra dosdoğru olanlar var ya, onların üzerine akın akın melekler iner ve derler ki: “Korkmayın, üzülmeyin, size (dünyada iken) va'dedilmekte olan Cennetle sevinin! Biz dünya hayatında da âhirette de sizin dostlarıyız. Çok bağışlayan ve çok merhametli olan Allah'tan bir ağırlama olarak, orada canlarınızın çektiği her şey var, istediğiniz her şey orada sizin için var.*”⁴⁶⁴ Zemahşerî'ye göre ölüm anında melekler insanın üzerine inip onu müjdelerler. Ona göre bir kimseye üç yerde müjde verilir: ölüm anında, kabirde ve kabirden kalkıp tekrar dirildiklerinde.⁴⁶⁵

⁴⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/63.

⁴⁵⁹ A'râf, 7/206.

⁴⁶⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/193.

⁴⁶¹ Ahzâb, 33/56.

⁴⁶² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/557.

⁴⁶³ Zümer, 39/73.

⁴⁶⁴ Fussilet, 41/30-32.

⁴⁶⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/199.

Meleklerin türleri ve sayısının bilgisi yalnızca Allah katındadır. Bu konuda Allah şöyle buyurmaktadır: “Biz, cehennemini görevlilerini ancak meleklerden kıldık. Onların sayısını inkâr edenler için bir imtihan vesilesi yaptık ki kendilerine kitap verilenler kesin olarak bilsinler, iman edenlerin imanı artsın, kendilerine kitap verilenler ve mü'minler şüpheye düşmesin, kalplerinde bir hastalık bulunanlar ile kâfirler, “Allah, örnek olarak bununla neyi anlatmak istedi” desinler. İşte böyle. Allah, dilediğini saptırır, dilediğini doğru yola iletir. Rabbinin ordularını ancak kendisi bilir. Bu, insanlar için ancak bir uyarıdır.”⁴⁶⁶ Âyetin öncesinde 19 melekten bahsedilmektedir. Zemahşerî, 19 sayısı üzerinde detaylıca durduktan sonra bu âyetin iniş sebebini açıklar. Ona göre, Ebû Cehil, 'Muhammed'in Rabbi'nin sadece 19 yardımcısı mı var?' diye sorar. Bunun üzerine bu âyet iner.⁴⁶⁷

2.2.4. Cinler

Cennet kelimesiyle aynı kökten olan “cin” kelimesi, sözlükte “örtmek, örtünmek, gizli kalmak” anlamlarına gelen *cnn* kökünden türemiştir.⁴⁶⁸

Kur'an'a göre, cinlerin en önemli özelliklerinden biri, onların gaybı bilmeyen varlıklar olmalarıdır. “Süleyman'ın ölümüne hükmettiğimiz zaman, onun ölümünü onlara ancak değneğini yemekte olan bir kurt gösterdi. Süleyman'ın cesedi yıkılınca cinler anladılar ki, eğer gaybı bilmiş olsalardı aşağılayıcı azap içinde kalmamış olacaktı.”⁴⁶⁹ Zemahşerî'ye göre, Allah cinlere, gaybı bilmediklerini alaycı bir üslupla anlatmıştır. Bu durum, bir münazarada galip gelen kişinin karşısındakine “Görüşünün yanlış olduğunu anladın mı?” diye sormasına benzer.⁴⁷⁰

Cinler, ateşten yaratılmış varlıklardır. “Cann'ı da daha önce 'nüfuz eden kavurucu' ateşten yaratmıştık.”⁴⁷¹ Zemahşerî'ye göre, buradaki 'ateş'ten kasıt, derinin gözeneklerinden içeri işleyen, şiddetli ve harlı bir ateştir. Ona göre, dünyada bulunan

⁴⁶⁶ Müddessir, 74/31.

⁴⁶⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/653.

⁴⁶⁸ M. Süreyya Şahin, “Cin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/5.

⁴⁶⁹ Sebe, 32/14.

⁴⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/573.

⁴⁷¹ Hicr, 15/27.

zehir, Allah'ın cinleri yaratırken kullandığı ateşin zehrinin yetmiş bölümünden sadece biridir.⁴⁷² Bazı cinler, Allah'a ortak koşmakla beraber peygamberlere de düşmandır.⁴⁷³

Zemaşşerî'ye göre, hem insan hem de şeytan cinleri vardır ve bunlar birbirlerine vesvese verirler.⁴⁷⁴ Bazı cinler ise Allah'a ve Hz. Muhammed'e iman ederler.⁴⁷⁵ Zemaşşerî'ye göre, bu cinler Nusaybin veya Ninova cinlerinin eşrafındandır.⁴⁷⁶

Cinlerin ve insanların yaratılış gayesi, Allah'a secde etmeleridir. “*Ben, cinleri ve insanları yalnızca Bana ibadet etsinler diye yarattım.*”⁴⁷⁷ Zemaşşerî'ye göre, burada emir kipi olsaydı, hem tüm insanlar hem de bütün cinler O'na kulluk ederdi. Ancak Allah, onların özgür iradeleriyle, ibadete mecbur bırakılmadan kulluk etmelerini istemiştir.⁴⁷⁸

2.2.5. İnsanlar

Cennet ehli arasında insanlar da vardır. Allah, “*Biz o mü'minlerin göğüslerinde diğer insanlara karşı kin, haset, suizan nâmına ne varsa hepsini söküüp çıkarırız. Altılarından da ırmaklar akar. Onlar: “Bizi buna eriştiren Allah'a hamdolsun! Eğer Allah bize doğru yolu göstermeseydi biz kendiliğimizden doğru yolu bulamazdık. Demek Rabbimizin peygamberleri bize gerçeği getirmişler” derler. Onlara şöyle seslenilir: “Dünyada yaptığınız iyi amellere karşılık mirasçı olduğunuz muhteşem cennet işte budur*”⁴⁷⁹ buyurarak insanoğluna, dünyada işlediği iyi amellere karşılık cennet nimetini vermiştir. Zemaşşerî'ye göre, ahirette kalbinde kardeşine karşı kin bulunan birinin bu kini kalbinden çıkarılır. Keşşâf sahibi, bu konuda Hz. Ali'den şu rivayeti nakleder: “Ben, Osman, Talha ve Zübeyr'in de bu kimselerden olacağını ümit ediyorum.”⁴⁸⁰

Başka bir âyette ise şöyle buyrulmaktadır: “*Kalpleri Allah'a saygı ile dopdolu olup O'na karşı gelmekten sakınanlar, cennetlerde ve pınar başlarındadır.*”⁴⁸¹ Allah, kendisinden korkan ve takva üzere vefat eden insanları cennetle ödüllendireceğini bildirmiştir. Keşşâf sahibi, âyette geçen 'müttaki' ifadesine 'kendisine yasaklanan ve sakınması gereken şeylerden sakınan kimse' anlamını verdikten sonra, bu konuda İbn

⁴⁷² Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/576.

⁴⁷³ En'am, 6/110-112.

⁴⁷⁴ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/59.

⁴⁷⁵ Ahkaf, 46/29.

⁴⁷⁶ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/311.

⁴⁷⁷ Zâriyât, 51/56.

⁴⁷⁸ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/406.

⁴⁷⁹ A'râf, 7/43

⁴⁸⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/105.

⁴⁸¹ Hicr, 15/45

Abbâs'tan (ö. 68/687-88) gelen rivayeti nakleder. Rivayete göre, müttakiler küfürden ve kötü işlerden sakınmışlardır. Onların başka günahları da vardır; ancak kıldıkları namazlar ve diğer ibadetleri, bu günahlarına kefarettir.⁴⁸²

Sonuç olarak, hüriler, gılmanlar, vildanlar, melekler, cinler ve insanlar cennette yaşayacak varlıklardır.

Cennet ehlinin kimlerden oluştuğu konusu, hadis eserlerinde de yer almaktadır. Bu konuda ulaştığımız bazı hadisler şunlardır:

Katâde'den (ö. 117/735) gelen rivayete göre, cennet ehli üç gruptur: “Birincisi, adil bir imamdır. İkincisi, tüm akrabalarına karşı yumuşak kalpli ve merhametli bir insandır. Son olarak da zengin, iffetli ve hayırsever bir kimsedir.”⁴⁸³ Hadisin farklı bir rivayeti ise şu şekildedir: “Cennet ehli üç gruptur: Tutumlu ve hayırsever bir yönetici, Müslümanlara ve tüm akrabalarına karşı merhametli, yumuşak kalpli bir insan ve iffetli, hayırsever bir fakir.”⁴⁸⁴

Peygamber Efendimiz, cennet ehlinin durumundan bahsederken şöyle buyurmuştur: “Cennet ehli, yüz yirmi saf hâlinde olacaktır. Bunların sekseni bu ümmetten, kırkı ise diğer ümmetlerden olacaktır.”⁴⁸⁵ Tirmizî, bu hadisin hasen olduğunu belirtmiştir.⁴⁸⁶

Cennet sakinleri arasında kadınların daha az yer alacağı, hadis kaynaklarında da geçmektedir. İmrân b. Husayn'dan gelen rivayete göre, Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Cennet sakinlerinin en azı kadınlardır.”⁴⁸⁷

Sa'id b. Ebi Eyyüb'e göre, Peygamber Efendimiz şöyle buyurmuştur: “Size cennetteki adamlardan bahsedeyim mi?” diye sordu. Bunun üzerine onlar, 'Evet, ya Resûlallah!' dediler. Peygamber Efendimiz ise şöyle buyurdu: “Peygamberler, sıddıklar ve Allah rızası için kardeşini ziyaret eden kimse.” Daha sonra Peygamber Efendimiz, “Size cennet ehlinden olan eşleriniz hakkında haber vereyim mi?” dedi. Onlar, 'Evet, ya Resûlallah!' dediler. Bunun üzerine Peygamber Efendimiz şöyle buyurdu: “Onlar,

⁴⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/579.

⁴⁸³ Ma'mer b. Râşid, *el-Câmi'*, 10/110.

⁴⁸⁴ Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Başrî et-Ṭayâlisî, *el-Musned*, thk. Muḥammed b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî (Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999), 3/404.

⁴⁸⁵ Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsnedü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, 23/24; İbn Ebî Şeybe, *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Eḥâdiş ve'l-Âşâr*, 7/315.

⁴⁸⁶ Tirmizî, *es-Sunen*, 1/683.

⁴⁸⁷ Aḥmed b. Ḥanbel, *Müsnedü'l-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel*, 23/194; Ṭayâlisî, *el-Musned*, 3/170.

eşlerine çok düşkün, çok sevecen ve kendisine kötü davranıldığında veya kötü muameleye uğradığında elini avucunun içine koyan kadınlardır.”⁴⁸⁸

2.3. Cennet Hayatının Güzellikleri

Cennet, insanın hayal ettiğinin ötesinde, insan düşüncesinin üzerinde çeşitli özelliklere ve güzelliklere sahiptir. Gözün ve diğer duyu organlarının algılayamadığı sayısız nimete sahiptir. Bu nimetler, Allah tarafından cenneti hak edenlere bir karşılık olarak vaad edilmiştir. Çeşitli nimetlerle donatılmış cennet, müminlere tarifi imkânsız bir sevinç yaşatılacak yerdir.

Cennette nasıl bir hayat yaşanacağı, merak edilen bir konudur. Bu başlık altında, dünya hayatı ile cennet hayatı arasındaki benzerlikler, Zemahşerî'nin ilgili âyetleri tefsiri bağlamında araştırılacaktır.

2.3.1. Cennette Mükellefiyet

Zemahşerî'ye göre, cennette mükellefiyet yoktur. İbadetler ise farz olmayıp keyfiyete tabidir. Ona göre, müminlerin cennetteki ibadetleri zikirden ibarettir. Müminler, cennete girmenin şükrünü Allah'a hamd ve tesbih ederek ifa edeceklerdir. Zemahşerî, bu hamd ve tesbihin bir mecburiyetten değil, içten gelen bir istekle yapılacağını ve Allah'ı tesbih eden müminlerin bundan zevk alacaklarını söyler. Zemahşerî'ye göre, cennet ehli Allah'ı tesbih ettikten sonra dua eder. Bu duanın sonunda, “Âlemlerin Rabbi olan Allah'a hamd olsun” deyip birbirlerine “Selam olsun” diyeceklerdir. Zemahşerî, bu selam hakkında farklı görüşlere yer verir. Bu görüşler şunlardır: Müminlerin birbirlerini selamlaması, Allah'ın mümin kullarını selamlaması ve meleklerin müminleri selamlaması.⁴⁸⁹

2.3.2. Cennette Yemek

Âyete göre insanlar cennete iki öğün yemek yiyeceklerdir.⁴⁹⁰ Bu öğünler akşam ve sabahtır. Zemahşerî, cennette zamanın olmadığını, âyette sabah ve akşam ifadelerinin mecazî anlam taşıdığını belirtir. Ona göre, bu ifadeler ya rızkın sürekliliğini vurgulamak için kullanılmıştır ya da bir takdir anlamı taşımaktadır. Bunu delillendirmek için Arapların “Sabah-akşam yemek yiyen kişi, nimete kavuşmuş demektir” sözünü örnek

⁴⁸⁸ Ebû Muhammed ‘Abdullâh b. Vehb el-Mısrî el-Şureşî İbn Vehb, *el-Câmi‘ fi'l-Hadis*, thk. Muşafâ Hasan Huseyn Muhammed Ebû'l-Hayr (Riyad: Dar'ül İbni Cevzi, 1416/1995), 1/263.

⁴⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hakaiki Gavâmiği’t-Tenzil*, 2/331.

⁴⁹⁰ Meryem, 19/62.

gösterir. Aynı zamanda, sabah-akşam yemek yemenin dengeli beslenmenin de bir göstergesi olduğunu belirtir.⁴⁹¹

Cennet ehline, “Afiyetle yiyin ve için” ya da “Size yarayan ve içinize sinen bir yiyecek ve içecek yiyin, için” denilecektir. Keşşâf sahibi, buradan kastedilenin, ağız tadıyla tüketilen yiyecek ve içecekler olduğunu belirtir.⁴⁹²

Allah, cennet yiyeceklerinin sürekli olduğunu zikretmektedir. Zemahşerî, bu sürekliliği Vâkıa sûresinin 33. âyetinin tefsirinde açıklar. Ona göre, cennet yiyecekleri ne tükenir ne de yasaklanır.⁴⁹³

2.3.3. Cennette Açlık ve Susuzluk

Allah, Tâhâ sûresinin 118 ve 119. âyetlerinde, cennette açlık ve susuzluğun olmayacağını belirtir. Yine aynı âyetlerde, cennette çıplaklığın ve yakıcı bir güneşin de bulunmadığını buyurur. Zemahşerî, bu âyetleri birlikte tevîl ederek şöyle der: 'Yeme, içme, giyinme ve barınma, insanın aslî ihtiyaçlarıdır. Allah, bu ihtiyaçların hepsini Âdem'e cennette vereceğini hatırlatır ve cennette her şeyin tastamam olacağını belirtir. Bu ihtiyaçlar, dünya ehli için yaşam unsurlarıdır. Dünya ehli, bunları kazanmak için başkalarının desteğine ve kazanan birinin kazancına muhtaçtır. Allah, Hz. Âdem'e bunların hepsini eksiksiz vereceğini ve bunların zıtlarının—yani açlık, susuzluk, çıplaklık ve güneşin altında kalma gibi durumların—cennette olmayacağını bildirmiştir. Zemahşerî, bu hususların zikredilme nedenini, Hz. Âdem'in içine düşeceği bu zorlukların isimlerini hatırlatarak dikkat kesilmesini sağlamak olarak açıklar. Dolayısıyla, insanoğlu kendisini bu duruma sokacak fiillerden korunmalıdır.⁴⁹⁴

2.3.4. Cennette Muhabbet

Cennet ehli, cennette akrabaları ve dostlarıyla birlikte oturup sohbet ederken birbirlerine içki ikram ederler. Ancak bu içkiyi içen kişide saçmalama ya da günaha sokacak herhangi bir etkisinin olmayacağı bilinmektedir. Dünyadaki şarap gibi sarhoş edip faydasız sözler söylemelerine sebep olmaz. Yani argo kelimeler kullanma, yalan söyleme veya sövme gibi davranışlar olmayacaktır. Günaha girme meselesi ise şu şekildedir: İnsanlar dünyada içki içtiklerinde, kendilerini günaha sokacak amellerde

⁴⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/27.

⁴⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/410.

⁴⁹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/532.

⁴⁹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/92.

bulunmaya daha yatkındır. Oysa cennette ne bir sorumluluk ne de kişiyi günaha götürecektir herhangi bir etken vardır. Bunun aksine, cennet şarabı içen kişiyi sarhoş etmediğinden, içen kişi bundan haz alır ve hikmetli ifadelerle güzel sözler sarf eder. Cennet ehli bu hâlde iken, yani karşılıklı oturup sohbet ederken, birbirlerine hâllerini sorarlar. Bu sorular arasında, 'Allah katında bu dereceyi hak edecek ne yaptın?' gibi ifadeler de yer alır.⁴⁹⁵

Allah âyette “*Kendileri iman eden -nesilleri de iman ile izlerinden yürümüş oldukları için onları da kendilerine kattığımız- kimseleri de [eşleştirmişizdir]; hem de hiçbirinin alacaklarını eksiltmeksizin... Çünkü (Rabbinin katında) herkes, kendi yaptığına ipoteklidir*” buyurmaktadır. Zemahşerî’ye göre, 'iman edenler' ifadesi, 'ahu gözlü dilberler' ifadesine mâtuftur. Yani cennet ehli, hem ahu gözlü hûrilerle hem de iman edenlerle arkadaş olacaktır. Zemahşerî, cennetteki muhabbeti belirten bu âyeti tefsir etmek için başka bir âyete müracaat eder. Bu bağlamda, Hicr Sûresi’nin 47. âyetinde geçen “*Sedirler üzerinde karşılıklı, kardeş kardeş otururlar.*” ifadesine yer verir. Zemahşerî, cennet ehlinin hem ahu gözlü dilberlerle hemhâl olacağını hem de kardeşlerinin sımsıcak dostluklarından faydalanacağını belirtir.⁴⁹⁶

Lağv, boş söz demektir. Anlam ifade etmeyen, gereksiz sözler için de kullanılır. Zemahşerî’ye göre, Allah cenneti boş sözlerden arındırmıştır. O, bu arındırmayı Furkan suresinde “*Onlar ki asılsız sözlere tanıklık etmezler; boş ve kötü lâkırdılara (dalanlara) uğradıklarında uzaklaşırlar*”⁴⁹⁷ ve Kasas suresinde “*Boş söz işittiklerinde de (o lâkırdının sahiplerine) ‘Bizim amellerimiz bize, sizin amelleriniz size aittir. Selâmetle! Bizim cahillerle işimiz yok!’ diyerek ondan yüz çevirirler*”⁴⁹⁸ geçen ifadelerle destekler.⁴⁹⁹ Zemahşerî’ye göre, boş söz; içinde şaka bulunan, anlam bakımından bir değer taşımayan sözlerdir. Cennet ehli, kendilerine verilen nimetlerin güzelliğinden dolayı yalnızca Allah’a hamd eden sözler söyleyeceklerdir.⁵⁰⁰

2.3.5. Cennette Müzik

Allah, cenneti ikram ettiği kullarını orada sevindireceğini Rûm suresi 15. âyetinde belirtir. Zemahşerî, sevindirme işinin nasıl olacağını anlatmadan önce sevinmenin ne olduğunu anlatır. Ona göre sevindirmek demek, birinin yüzünde gülücükler açmak

⁴⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’ t-Tenzil*, 4/411.

⁴⁹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’ t-Tenzil*, 4/411.

⁴⁹⁷ Furkan 25/72.

⁴⁹⁸ (Kasas 28/55)

⁴⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’ t-Tenzil*, 3/27.

⁵⁰⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’ t-Tenzil*, 4/744.

demektir. Âyetteki sevindirme hakkında farklı görüşler vardır. Zemahşerî bu hususla ilgili erken dönem müfessirlerinden gelen rivâyetlere şu şekilde sıralar: Mücâhid'e (ö. 104/722) göre sevindirmekten maksat ikram etmek; Katâde'ye (ö. 117/735) göre nimetlendirmek, Tavus b. Keysan'a (ö. 106/725) göre takıların takılması; Ebubekir b. Ayyaş'a (ö. 193/809) göre cennet ehline verilecek taçlardır. Vekî' (ö. 197/812) ise sevindirmenin, cennete girenlere dinletilen ve onları mutlu edecek musiki olduğunu belirtir.⁵⁰¹

Zemahşerî, daha sonra cennette müzikle ilgili hadisleri sıralar. Zemahşerî'nin tefsirinde yer verdiği bir hadiste, Hz. Muhammed cennet nimetlerini sayarken bir bedevi ona cennette musiki olup olmadığını sorar. Hz. Muhammed ise şu cevabı verir: Cennette öyle bir nehir vardır ki, iki kıyısında yumuşaklık ve incelik bakımından hurma yaprağı gibi pırıl pırıl bakireler bulunur. Bunlar, öyle seslerle musiki icra ederler ki yaratılmış hiçbir varlık benzerini işitmemiştir. Cennet nimetlerinin en iyisi budur. Şarkılarının sözleri ise "Sübhanallah" diyerek Allah'ı tesbih etmektir. Başka bir hadiste ise şöyle buyrulmaktadır: "Cennette, üzerlerinde gümüşten çanlar bulunan bazı ağaçlar vardır. Cennet ehli musiki dinlemek istediğinde, Allah Arş'ın altından bir rüzgâr gönderir. Rüzgâr bu ağaçlara doğru eser ve çanları öyle seslerle harekete geçirir ki, bu sesleri dünyadakiler işitse sevinçten kendilerinden geçerlerdi."⁵⁰²

2.3.6. Cennette Meşguliyet

Allah, cennet ehline haksızlık yapılmayacağını ve ona vaat edilen her şeyin verileceğini belirtmiştir. Çünkü vaat edip yerine getirmemek zulümdür. Allah, vaadinden asla dönmez. Allah'ın vaatlerinden biri de Yâsîn Sûresi'nin 55. âyetinde belirtilen zevkli bir uğraştır. Zemahşerî, bu meşgale yani uğraşın ne olduğunu rivayetlerle açıklamaktadır. Ona göre, meşgale uğraş demektir; çalışmak, çabalamak ve bir şeyle meşgul olmak anlamına gelir. Ancak âyette belirtilen meşgale, yorucu olmayan ve yapıldığında mutluluk veren uğraşlardır.⁵⁰³

Zemahşerî, cennetteki meşguliyetin ne olduğu konusunda bazı rivayetleri sıralar. İbn Abbâs'a göre, meşgale 'bakire eşlerle cima' etmektir. Yine İbn Abbâs'tan gelen başka bir rivayete göre ise meşgale, teli bulunan bir saz aletini çalmaktır. Zemahşerî, cennetteki meşguliyetle ilgili diğer rivayetleri de aktararak tefsirini yapar. Bu bağlamda, İbn

⁵⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/471.

⁵⁰² Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 3/471.

⁵⁰³ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/21.

Keysân'dan (ö. 320/932) aktarılan bir rivayette, meşgaleden maksadın cennet ehlinin birbirini ziyaret etmesi olduğu belirtilmiştir. Bu ziyareten maksadın Allah'ı görmek olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Zemahşerî, bu görüşü destekleyen Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve Muhammed b. Sâib el-Kelbî'den (ö. 146/763) aktarılan rivayetlere de yer verir. Hasan-ı Basrî'den (ö. 110/728) gelen rivayette, 'İçinde buldukları nimetlerle meşgul olmaları, onları cehennemliklerin yaşadığı sıkıntılardan uzak tutacaktır.' denilmektedir. Hasan-ı Basrî'ye (ö. 110/728) benzer bir rivayet de Kelbî'den aktarılmıştır. Muhammed b. Sâib el-Kelbî'ye (ö. 146/763) göre, cennet ehli, cehennem ehli olan aile bireylerinden habersiz bir şekilde cennet nimetleriyle meşgul olacaklardır. Zemahşerî, ailelerin durumlarının cennet ehline hiçbir şekilde tesir etmeyeceğini ifade eden bu rivayeti aktararak tefsirini icra eder.⁵⁰⁴

2.4. A'râf Ehli

A'râf "sur, dağ ve tepenin en yüksek kısmı" anlamlarına gelen 'urfun çoğul halidir. A'râfın irfan (bilmek) kökünden türediğini söyleyenler de vardır.⁵⁰⁵ Zemahşerî'ye göre ise A'râf 'urfun çoğulu olup 'urfu'l-feres (at yelesi) ve 'urfu'd-dîk (horozibiği) ifadelerinden isti'âre olarak kullanılmıştır.⁵⁰⁶ Bu sûrede "el-a'râf" ve "ashâbü'l-a'râf" şeklinde geçen⁵⁰⁷ bu kelime ile kastedilen yer ve burada bulunacakların kimler olduğu konusunda müfessirler arasında farklı görüşler vardır.

Zemahşerî'ye göre, A'râf, cennet ve cehennem arasında bulunan perdenin en üst kısmıdır. A'râf'ta bulunanlar, hem mutlu hem de bedbaht olan herkesi simalarından tanımaktadır. Bu özelliği ya Allah onlara bildirmiş, ilham etmiştir ya da melekler onlara öğretmiştir. Bunlar, cennete girmek için bekleyen kimselerdir. Zemahşerî'ye göre, bunlar Müslüman olup amellerindeki bazı kusurlar nedeniyle cennete en son girecek olanlardır. Allah'ın emrini beklemekte ve cennete girmek için izin alana kadar A'râf'ta tutulmaktadır.⁵⁰⁸

A'râf'ta bulunan insanlar, hem cennet ehlinin hem de cehennem ehlinin durumlarına şahit olurlar. Cennet ehline döndüklerinde onlara selam verirler. Başlarını cehennem ehline çevirdiklerinde ise A'râf ehli, cehennemliklerin içinde bulunduğu

⁵⁰⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 4/21.

⁵⁰⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/259.

⁵⁰⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/107.

⁵⁰⁷ el-A'râf 7/46,48.

⁵⁰⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/107.

durumdan dolayı kendilerini onlarla beraber kılmaması için Allah'ın rahmetine sığınır. A'râf ehli, cehennem ehlinen bazılarını simalarından tanır. Bu tanıdıkları kişiler, dünyadayken bazı insanları küçümsemiş, fakir oldukları ve dünya nimetlerinden az pay aldıkları için onları hakir görmüşlerdi. Yine bunlar, bazı insanlara 'Allah, sizi asla cennete koymaz.' derlerdi. A'râf ehli, bu sözü onlara hatırlatarak cennet ehlinen bazılarını gösterip cehennem ehline şöyle der: Allah'ın asla rahmetine erdirmeyeceğine yemin ettiğiniz kimseler bunlar mıydı?⁵⁰⁹

Zemaşşerî'ye göre, insanların A'râf'ta bulunmasının iki gayesi vardır. Birinci amaç, ahirette amellere göre muamele edileceğidir. Cennete girişte öncelik ve sonralık, amellerin miktarına göre belirlenecektir. Allah katında önceliğin, amelin miktarı dışında başka bir şeye bağlı olmadığı ve kişinin, amellerinden başka onu geride bırakacak herhangi bir unsurun bulunmadığının göstergesidir. A'râf'ta bırakılmalarının diğer bir gayesi ise özendirmeğidir. Öncelikli olarak cennete giren müminlerin durumunu görüp onlara gıpta etmeleri, onlar gibi davranarak iyi amellerde bulunmalarıdır. O gün herkesin, yaptıkları karşılığında alınına vurulacak damga ile tanınacağını bilerek hareket etmesi gerekir. Kötülük damgasına maruz kalmaktan kaçınıp iyilik damgasına nail olabilmek için çaba sarf etmelidir.⁵¹⁰

A'râf ehline, hem cennet ehline hem de cehennem ehline bakıp onları simalarından tanıdıktan sonra "Cennete girin." denilecektir. A'râf halkı, her iki duruma şahit olup her iki grupta konuştuğundan sonra Allah onları cennete sokacaktır.⁵¹¹

2.5. Cennet Ehli Olmayanların Özellikleri

2.5.1. Allah'ın Âyetlerine Karşı Büyüklük Taslayanlar

Allah, âyetlerine karşı büyüklük taslayıp onları yalanlayanları cennete sokmayacağını ifade ederken iki önemli olaya vurgu yapar.⁵¹² Bunlardan ilki, onlara göğün kapılarının asla açılmayacağıdır. Zemaşşerî'ye göre burada birden çok anlam vardır: Birinci manaya göre büyüklük taslayanların hiçbir sâlih amelinin göğeye yükselmeyeceğidir. İkinci manaya göre ise Cennet gökyüzündedir; bu nedenle onların göğeye yükselmesine izin verilmeyecektir. Yani cennete girmeleri için onlara yol açılmayacaktır. Bir başka manaya göre ise öldükleri zaman onların ruhları Mü'minlerin

⁵⁰⁹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/107.

⁵¹⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/107.

⁵¹¹ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 2/107.

⁵¹² A'râf, 7/40.

ruhlarının yükseldiği yere yükselmez. Başka görüşe göre onlara bereket inmez ve yağmurun yağması için yapmış oldukları dua da kabul olmaz.⁵¹³

Âyette vurgulanan ikinci önemli detay ise devenin iğne deliğinden geçmesidir. Zemahşerî, âyetin anlamına geçmeden önce “deve” ve “iğne deliği” kelimelerine odaklanır. “Deve” anlamına gelen cemel kelimesinin, “cummel, cumel, cuml, cumul, cempl” şeklinde farklı okuyuşlarla okunduğunu belirtir. Son okunuş olan cempl kelimesinin anlamı, kalın ve sert bir halattır. Halat ise birçok ipin bir araya getirilmesiyle oluşur. İbn Abbâs, bu konuda “Allah, deve ile benzetme yapmaktan daha üstün teşbihler yapar” diyerek, son okunuşu tercih etmek istediğini gösterir. Ancak çoğunluğa göre âyet, cemel şeklinde okunmaktadır. Âyette neden “iğne deliği” ifadesinin kullanıldığına gelince, Zemahşerî’ye göre, bu ifade geçilecek yerin darlığını anlatmak için seçilmiştir. Nitekim mahir bir kılavuza dar yollardan geçip yolunu bulduğu için “Hırrıt” yani “iğne deliğinden geçer” denilir. Allah, burada ancak büyük bir kapıdan geçebilecek kadar iri bir hayvanın iğne deliğinden geçmesi gibi imkânsız bir durum gerçekleşmedikçe, onların cennete giremeyeceğini ifade etmektedir.⁵¹⁴

İmam Mâtürîdî’ye göre, 'Deve iğne deliğinden geçinceye kadar cennete giremeyecekler.' ifadesinden kasıt, onların ebediyen cennete girme umutlarını yok etmektir. Mâtürîdî, âyetteki benzetmeyi, gemi halatının iğne deliğinden geçmesine benzetir. Her iki durum da imkânsızdır. Bu nedenle, Allah’ın âyetlerini inkâr edenler asla cennete giremeyeceklerdir.⁵¹⁵

2.5.2. Allah’ın Âyetleriyle Alay Edenler

Kur’ân’da, cennete giremeyeceklerin bir özelliğinin de Allah’ın indirdiğiyle alay etmek olduğu ifade edilir.⁵¹⁶

Zemahşerî, âyetin iniş sebebini şu şekilde açıklar: Müşrikler, toplantılarında Kur’ân’dan bahsedip onu eleştiriyor, hakkında ileri geri konuşarak alay ediyorlardı. Bunun üzerine, bu tür konuşmalara katılmamaları ve müşriklerle bir arada bulunmamaları için Müslümanlara uyarı niteliğinde bir âyet nazil olmuştur. Müslümanlar hicret ettikten sonra Medine’ye yerleşmiş ve burada Yahudi din adamlarıyla birlikte yaşamaya başlamışlardı. Ancak bu din adamları, müşriklerin tavırlarını Medine’ye taşımışlardı.

⁵¹³ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 2/103.

⁵¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 2/103.

⁵¹⁵ Mâtürîdî, *Te’vilâtu Ehli’s-Sunne*, 4/422.

⁵¹⁶ Nisâ, 4/140.

Mekke’de müşriklerle oturmaktan men edilen Müslümanlar, şimdi de Yahudi din adamlarıyla birlikte oturmaktan men edilmişlerdi. Bu sebeple söz konusu âyet nazil olmuştur. Zemahşerî’ye göre, Kur’ân’a karşı ileri geri konuşan ve Yahudi din adamlarıyla birlikte oturan kişiler münafıklardır. Bu yüzden onlara, “Şu hâlde, siz de bu din adamları gibi inkârdasınız!” denilmiştir. Ayrıca Allah, münafıkları ve kâfirleri, yani bu kişileri ve onlarla oturanları cehennemde bir araya toplayacaktır.⁵¹⁷

2.5.3. Allah’a Şirk Koşanlar

Şirk, Allah’a karşı işlenen en büyük günahlardan biridir. Tarih boyunca insanlar daima bir ilah inancı taşımış, ancak bazen yanlış inançları sebebiyle doğru yoldan sapmışlardır. Bunlardan biri de ehl-i kitap olan Hristiyanlardır. Hristiyanlar, Hz. İsa için “Allah’ın oğlu” diyerek Allah’a şirk koşmuşlardır. Allah ise kendisine sıfat ve fiillerde ortak koşanları zalim olarak nitelemiş ve cenneti onlara haram kılmıştır.⁵¹⁸ Muvahhidlerin yurdu olan cennete müşrikler asla giremeyecektir; cennet onlara haram kılınmıştır. Zemahşerî’ye göre, 'haram kılmak' ifadesi, şirk koşanları cennetten alıkoymak anlamına gelir. Allah, müşrikleri cennetten uzak tutacak ve bu konuda onlara kimse yardım edemeyecektir.⁵¹⁹

2.5.4. Şeytana Uyanlar

İnsanların en büyük düşmanı şüphesiz şeytandır. Şeytan, ilk insan olan Âdem ve Havvâ’yı aldatarak onların cennetten çıkarılmalarına sebep olmuştur. Şeytan, ilk günden itibaren Âdem ve çocuklarına düşman olmuştur. Allah, bu örneği insanlığa hatırlatarak şeytanın aldatmasına izin vermemek gerektiğini belirtir. Çünkü şeytan, âyetin ifadesiyle, insana türlü türlü vesvese verme niteliğine sahip olduğu gibi onu izleyebilme yeteneğine de sahiptir. Zemahşerî’ye göre, bu ifadeden kasıt, 'O, sizi bilmediğiniz yerden yakalayacak ve size karşı tuzak kuracak gizli bir düşmandır.' şeklindedir. Zemahşerî, bu teviline delil olarak Mâlik b. Dînâr’dan gelen bir rivayeti zikreder. Rivayete göre, 'Doğrusu, seni gören fakat senin göremediğin düşman çok zorlu ve sıkıntılıdır; ancak Allah muhafaza ederse ne âlâ!' Burada kastedilen düşmanın şeytan olduğu ifade edilir.⁵²⁰

2.6. Ehl-i Kitap Mensuplarının Cennete Girip Girmemesi Meselesi

⁵¹⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/578.

⁵¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/664.

⁵¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 1/665.

⁵²⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf ‘an Hâkâiki Ğavâmiği’t-Tenzil*, 2/98.

Bu bölümde, cennete kimlerin gireceği konusunda tartışmalara yol açan Bakara Sûresi'nin 62. âyeti ve Mâide Sûresi'nin 69. âyeti ele alınmıştır. Her iki âyetin birbirine yakın anlamlar taşıması nedeniyle yalnızca Bakara Sûresi'nde geçen âyet üzerinde durulmuştur. Bu âyetin iniş sebebi ise şöyledir:

Rivâyete göre bir gün Selmân el-Fârisî (r.a.) peygamber efendimizle konuşurken kendi arkadaşları hakkına efendimize şöyle demiştir: “Onlar namaz kılarlar, oruç tutarlar ve sana inanırlardı. Senin peygamber olarak geleceğine şehâdet ederlerdi” konuşmasının devamında ise Selmân (r.a.), arkadaşlarının akıbetini sorar. Bunun üzerine peygamber efendimiz: “Onlar cehennem ehlidirler” şeklinde cevap verir. Bu cevap ise Selmân'ı (r.a.) oldukça üzer. Bunun üzerine bu âyet iner.⁵²¹ Bu âyetin nesh ediliş edilmemesi konusu da ihtilaflıdır. İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre bu âyet “*Kim İslâm'dan başka bir din ararsa asla ondan kabul olunmaz.*”⁵²² âyeti ile nesh edilmiştir.⁵²³ Kabul edilen genel kanaat ise bu âyet-i kerimenin nesh edilmiş olmadığıdır.⁵²⁴

Müfessirlerin âyeti ele alış biçimine bakarak bu âyet hakkında ortak bir noktaya çıkılmaya çalışılacaktır.

Âyette geçen kelimelerden biri olan “iman edenler” ifadesiyle kimlerin kastedildiği konusu ihtilaflıdır. Zemahşerî'ye göre, âyette asıl kastedilen mana, imanlarını kalben değil de yalnızca dilleriyle (zahiren) açığa çıkaranlardır. Bunlar da münafıklardır.⁵²⁵

Bu konudaki diğer görüşler ise şunlardır:

man edenler' ifadesinden kastedilenin, Hz. Peygamber gönderilmeden önce Yahudilik ve Hristiyanlığın batıl inançlarından uzak durmuş ve Hz. İsa'ya inanmış kimseler olduğu görüşü, İbn Abbâs'a aittir. Rahib Bahîrâ, Habîbu'n-Neccâr, Selmân-ı Fârisî ve Ebû Zerr el-Gıfârî buna örnek olarak verilebilir.⁵²⁶ Âyette geçen 'iman edenler' lafzından murad, gerçekte Hz. Muhammed'e inanan kimselerdir. Buradaki ifade, geçmişle ilgilidir. Âyetin devamındaki 'Kim Allah'a iman ederse' ifadesi ise gelecekle ilgilidir. Böylece âyetteki bu ifade, 'Bundan önce iman eden, imanını sürdüren ve

⁵²¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'an*, 23/151-152.

⁵²² Âli İmrân 3/85.

⁵²³ Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-Mâverdî, *en-Nuket ve'l-'Uyûn*, thk. es-Seyyid b. 'Abdılmaşûd b. 'Abdirrahîm (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.), 1/128.

⁵²⁴ Kurtubî, *el-Câmi 'li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 20/433-434.

⁵²⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 146.

⁵²⁶ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 3/536.

gelecekte de sürdürecek olan kimseler...! anlamına gelir. Bu görüş, Râzî'nin belirttiği üzere kelâmcılara aittir⁵²⁷

Âyette geçen bir diğer husus ise Yahudilerdir. Zemaşerî'ye göre, Yahudi kelimesin kökü hâde-yehûdu şeklindedir. Çoğulu ise hûd'tur. Ona göre Yahudi, Yahudi'yim diyenler demektir.⁵²⁸ “Hâdû” kelimesi hakkındaki diğer görüşlere değinmekte fayda vardır. İsrailoğulları'nın buzağa tapmalarından dolayı Hz. Musa'nın ikazıyla karşılaşmışlardır. Bundan dolayı “*Ya Rabbi biz tövbe ederek sana döndük*”⁵²⁹ demişlerdir. Bundan ötürü bunlara Yahudi demişlerdir.⁵³⁰

Diğer bir görüşe göre, İsrailoğullarına 'Yahudi' denilmesinin sebebi, Hz. Yakub'un en büyük oğlunun adının 'Yahuda' olmasıdır. Bu isimden dolayı Benî İsrail, 'Yahudi' olarak adlandırılmıştır.⁵³¹ Amr b. Âlâ'ya (ö. 154/771) göre, Yahudiler Tevrat'ı okurken sallandıkları için, 'sallanma' anlamına gelen 'Yahuda' ismini almışlardır.⁵³²

Âyetteki ifadelerden biri de Hristiyanlar diye mana verilen “en-Nasârâ” kelimesidir. Kavramın kökü konusunda farklı görüşler vardır. Birinci görüşe göre Hz. İsa'nın doğduğu,⁵³³ konakladığı⁵³⁴ veya din âlimlerinin⁵³⁵ yaşadığı bölgenin adıdır. İkinci görüş ise Hristiyanlar birbirlerine yardım ettikleri için bu ismi aldıkları söylenmiştir.⁵³⁶ Zemaşerî'ye göre, “Nasârâ” kelimesi “nasrân”ın çoğuludur. Hristiyanlar Hz. İsa'ya yardım ettikleri için bu ismi almışlardır.⁵³⁷

“Kendi inandığı dini bırakıp başka bir dine dönen”⁵³⁸ anlamına gelen es-Sâbiûn kelimesi Sâbi' teriminin çoğuludur. Zemaşerî'ye göre kelimenin kökü “dinden çıkan” anlamına gelen sabe'e kökünden gelir.⁵³⁹ Sâbiîlerin hangi dine mensup oldukları

⁵²⁷ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/536.

⁵²⁸ Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/146.

⁵²⁹ Âraf 7/156.

⁵³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/143; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/536; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, 1/21.

⁵³¹ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/536.

⁵³² Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/536.

⁵³³ Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/145.

⁵³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/536.

⁵³⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 20/464.

⁵³⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 1/145; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 3/536; Kurtubî, *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*, 1/464; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, 2/21.

⁵³⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/146.

⁵³⁸ Mâverdî, *en-Nuket ve'l-Uyûn*, 1/132; Taberî, *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/145; Beydâvî, *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*, 1/185; en-Nesefî, *Medâriku't-Tenzil ve Hâkâiku't-Te'vil*, 3/95; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, 28/356.

⁵³⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzil*, 1/146.

konusunda müfessirler arasında ihtilaf vardır. Zemahşerî'ye göre bunlar Yahudi ve Hristiyanların dışında kalan ve meleklerle tapan bir gruptur.⁵⁴⁰ Bu konudaki diğer görüşler ise şunlardır:

Taberî, Sâbiîlerin kimler olduğu konusunda farklı rivayetleri sıralar. Mücâhid (ö. 104/722), Katâde (ö. 117/735), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Ebû Necîh ve Atâ b. Ebî Rebâh'a (ö. 114/732) göre, Sâbiîler dini olmayan topluluklardır. İbn Zeyd'e (ö. 386/996) göre ise Sâbiîler, Musul civarında yaşayan ve 'Lâ ilâhe illâllah' diyen, ancak herhangi bir dine ve kitaba uymayan, hiçbir amel işlemeyen ve Resûlullah'a da iman etmeyen bir cemaattir. Hasan-ı Basrî(ö. 110/728), Katâde(ö. 117/735) ve Ebû'l-Âliye'den (ö. 90/709) nakledilen diğer bir görüşe göre, bunlar meleklerle tapan, aynı zamanda kibleye doğru dönerek namaz kılan ve Zebur okuyan bir topluluktur. Süddî'den nakledilen başka bir görüşe göre ise Sâbiîler, ehl-i kitaptan bir zümredir.⁵⁴¹

Sâbiîler, yıldızlara tapan bir grup olduğu görüşü de tefsir kitaplarında yerinin almıştır. Aynı şekilde Sâbiîler, kestikleri hayvanlar yenilmeyen, kadınları ile evlenilmeyen mecûsî ve yahûdilerden olan bir taife olduğu da yazılmıştır.⁵⁴² Sâbiîler, Yahudi ve Mecusi arasında bir kavim olup dinleri yoktur.⁵⁴³ Âyette zikredilen bu üç grubun ahiretteki durumu hakkında müfessirler farklı görüşlerde bulunmuşlardır.

Bazı İslam âlimlerine göre âyette zikredilen “iman edenler”den maksat, Hz. Muhammed'e ve onun Allah katından getirdiklerine iman edenlerdir. Kurtuluşa erecek olanlar ise tövbe ederek hak yola ulaşan Yahudiler, Hz. İsa'ya yardım eden Hristiyanlar ve dinleri ile kitapları olmayan Sâbiîlerden Allah'ı tasdik eden, öldükten sonra dirilmeyi kabul eden ve dünyada sâlih amel işleyenlerdir.⁵⁴⁴ İbn Kesîr'e (ö. 774/1373) göre, bunların iman ettiği zaman dilimi önemlidir. Yahudilerin imanı, Hz. İsa gelinceye kadar Tevrat'a uymak ve Hz. Musa'ya tabi olmaktı. Hz. İsa geldikten sonra ise ona tabi olmayanlar helak içindedir. Hristiyanların durumu da bu şekildedir. Hz. Muhammed geldikten sonra ona iman etmeyenler hüsrandır. Hem Yahudilerin hem de Hristiyanların durumu aynıdır; bir sonraki peygamber gelene kadar kendi

⁵⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaiki Gavâmiidi't-Tenzil*, 1/146.

⁵⁴¹ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/145-146.

⁵⁴² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 28/356-357.

⁵⁴³ Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî 'Abdurrezzâk, *Tefsîru 'Abdurrezzâk*, thk. Maḥmûd Muḥammed 'Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1419/1999), 1/272.

⁵⁴⁴ Taberî, *Câmi 'u'l-Beyân fi Te'vili 'Âyi'l-Kur'an*, 23/143.

peygamberlerine iman edenler kurtuluşa ermişlerdir.⁵⁴⁵ Sözü geçen bu zümreler içinde Allah'a ve ahiret gününe inanarak sâlih ameller işleyen herkesin, Allah katında hak ettiği mükâfata kavuşacağı da bir başka görüştür.⁵⁴⁶

Zemahşerî ise bu grupların cennete girip girmeyecekleri konusunu başka âyetlerde ele alır. Ona göre, Yahudiler ve Hristiyanlar cennete sadece kendilerinin gireceğini iddia etmektedir. Yahudiler, hak yol üzerinde olduklarını, kendileri dışındakilerin ise batıl olduğunu söylemişlerdir. Hristiyanlar da Yahudiler gibi sadece kendilerinin hak olduğunu, diğerlerinin ise batıl olduğunu ve bu yüzden yalnızca kendilerinin cennete gireceğini ileri sürmüşlerdir. Keşşâf sahibine göre, bu sadece onların kuruntularıdır. Bu kuruntular asılsız ve ispatsızdır. Çünkü Allah, onların ortaya attığı bu yalan sözü ispat etmelerini istemiştir; ancak onlar, bu iddialarını kanıtlayamamışlardır.⁵⁴⁷

Allah, ehl-i kitabın hem kendisine hem de gönderdiği elçilere karşı kötülükler yaptığını belirtmektedir. Allah'ın engin rahmeti, birçok şeyi örteceği gibi bu kötülükleri de örtecektir. Ayrıca, ehl-i kitabın cennete girmesini iman etmeleriyle birlikte takvalı olmalarına bağlamıştır. Şayet ehl-i kitap iman edip bununla birlikte takva sahibi olursa cennete girecektir. Zemahşerî, her âsî için tövbe kapısının açık olduğunu belirtir; ancak sadece imanın yeterli olmayacağını da vurgular. Ona göre, iman ve takva, her âsîyi cennete götürecek iki ameldir.⁵⁴⁸

Zemahşerî, cennete girmenin her kula nasip olabileceğini belirtir. Ancak bunun bazı şartları taşıdığını vurgular ve Hristiyanlar için bu şartlardan birinin Allah'a şirk koşmamak olduğunu ifade eder. Ona göre, şirk, Allah'a karşı işlenen en büyük günahlardan biridir. Tarih boyunca insanlar hep bir ilah inancı taşımışlardır; ancak bazen bu inanç yanlış yöne sapmıştır. Bunun bir örneği de ehl-i kitaptan olan Hristiyanlardır. Hristiyanlar, Hz. İsa için "Allah'ın oğlu" diyerek Allah'a şirk koşmuşlardır. Allah ise kendisine sıfat ve fiillerde ortak koşanları zalim olarak nitelemiş ve cenneti onlara haram kılmıştır.⁵⁴⁹

Zemahşerî, Allah'ın bazı Hristiyan mensuplarına ebediyen kalacakları cenneti vaat ettiğini söyler. Ona göre, Allah, bir âyette Yahudilerin ve müşriklerin, iman edenlere

⁵⁴⁵ Ebû'l-Fidâ' İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşki İbn Keşîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Selâme (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/1999), 7/284.

⁵⁴⁶ Kutub, *Fî Zilâli'l-Kur'ân*, 1/75.

⁵⁴⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*, 1/177.

⁵⁴⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*, 1/659.

⁵⁴⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an Hâkâiki Ğavâmiği't-Tenzîl*, 663.

karşı düşmanlıkta en üst seviyede olduklarını belirtmiş; âyetin devamında ise Hristiyanların, iman edenlere karşı sevgide en yakın olduklarını zikretmiştir. Allah'tan gelen mesajı aldıklarında gözlerinin yaşla dolması, onların Allah'a iman ettiklerini gösterir. Kendilerinin de Allah'a şahitler arasına yazılmasını isteyen Hristiyanlar, şu şekilde dua ederler: “Bizim neyimiz var ki Allah'a ve bize gelen hakikate iman etmeyelim? Hem de rabbimiz bizleri sâlihler topluluğuyla beraber istedikten sonra.” Allah ise Hristiyanları, bu söylemlerinden dolayı ebediyen kalacakları cennetle ödüllendirmiştir.⁵⁵⁰

⁵⁵⁰ Zemaşşerî, *el-Keşşâf 'an Hakaîkı Ğavâmiği 't-Tenzil*, 1/670.

SONUÇ

Zemahşerî'nin cennet anlayışının el-Keşşâf tefsirinde nasıl bir yer işgal ettiği hususunda yaptığımız bu çalışmada bazı sonuçlar elde ettik. Onun, gaybî olan bu konuya nasıl yaklaştığı, bağlı olduğu mezhebin ve özellikle eserinde “iki üstadım” diye bahsettiği Ebû Ali el-Cübbâî (ö. 303/916) ve Ebû Hâşim el-Cübbâî (ö. 321/933)'nin teviline nasıl etki ettiği, bu çalışmanın sonunda ulaştığımız neticelerdendir.

Zemahşerî'nin, Mutezile mezhebine mensup bir âlim olduğu gerçeği, eserinde sıklıkla karşılaştığımız bir durumdur. Eserine “Kur’ân’ı yaratan Allah’a hamd olsun” sözleriyle başlayan Zemahşerî, cennet konusundaki yorumlarını da bağlı olduğu mezhebin öğretileri ve prensipleri doğrultusunda şekillendirmektedir. Cennetin şu anda var olduğuna inanmayan Zemahşerî, diğer Mutezile âlimleri gibi cennet ve cehennem öteki dünyada yaratılacağına inanır. Zemahşerî, Allah’ın görülmesi meselesine de kendi itikadınca yaklaşır. Ehl-i sünnet âlimlerince kabul edilen görüşe göre Allah, öteki dünyada müminlere görünecektir. Ancak Zemahşerî, genel kabul gören bu anlayışı reddeder. Ona göre “Rablerine bakarlar” ifadesinden maksat, Allah’ı görmek değil, ondan ümit beklemektir. Çünkü gerçek manada Allah’ın zatına bakmak imkânsızdır. Bu iki örnekten de anlaşılacağı üzere Zemahşerî, Kur’ân’ın tevilinde kendi mezhebî görüşlerini ön planda tutar.

Zemahşerî'nin bazı görüşleri, daha sonra bazı Mutezile âlimleri tarafından kabul edilmemiştir. Nitekim cennetin ebedî olduğu görüşünü savunan Zemahşerî'ye yönelik eleştirilerden biri, ondan iki asır sonra dünyaya gelen Ebü'l-Huzeyl el-Allâf'tan (ö. 235/849-50) gelmiştir. el-Allâf'a (ö. 235/849-50) göre cennetin ebediliği diye bir kaide yoktur; cennet ve cehennem bir süre sonra son bulacaktır.

Zemahşerî'nin tefsiri, her ne kadar dirâyet tefsiri olarak ele alınsa da cennet kavramını konu edinen âyetlerin tefsirinde çokça rivâyete yer vermiştir. Zemahşerî, bazen rivâyetlerine yer verdiği râvinin adını zikrederken, çoğu yerde ise sadece “rivâyetlere göre” ifadesini kullanarak rivâyeti aktarır.

Zemahşerî, yalnızca bir müfessir olarak değil, aynı zamanda bir şair ve dilbilimci olarak da büyük bir üne sahiptir. Özellikle Esâsü'l-Belâğa adlı eseriyle dilbilimine önemli katkılarda bulunmuştur. Bu eserde, diğer müelliflerden farklı olarak, kelimenin birinci harfinden başlayarak kök harfleri esas alır. Eserini her harfi bir “bab” kabul ederek yirmi sekiz bab hâlinde düzenler ve bu bablardaki kelimeleri alfabetik sırayla sıralar.

Zemahşerî, bu yöntemin aranan kelimenin kolayca bulunmasını sağladığını belirtir. Dil bilgisi konusundaki derinliğini tefsirinde de ustaca kullanmış, kelimelerin kök anlamlarını açıklamıştır. Özellikle cennet kelimesine yaptığı tevil ile Esâsü'l-Belâğa'da verdiği yorumlar benzerlik göstermektedir. Her iki eserinde de kelimenin kök anlamına vurgu yaparak dilin derinliklerine inmiştir. Bu özellikleriyle Zemahşerî, sadece tefsir alanında değil, dilbiliminde de önemli bir yer edinmiştir.

Zemahşerî, cennetle ilgili âyetlerin tevilinde bazen hadisleri de kullanır. O, genellikle Hz. Muhammed'e nispet edilen hadislerin yanı sıra mevkuf ve maktu hadisleri de zikreder. Hadisleri kullandığı yerlerde ise genellikle görüşlerini bu hadisler doğrultusunda ifade eder.

Cennete girmenin ilk şartının Allah'a iman olduğu gerçeği, Zemahşerî'nin tefsirinde vurgulanan hususlardan biridir. Bu bağlamda iman, bir müminin hayatının her alanına rehberlik eden ve Allah'a, peygamberlerine, kitaplarına sadakatini gösteren temel bir ilkedir. Zemahşerî'nin tefsirinde iman ile sâlih amel birbiriyle ilişkilidir. İmanın insanı mükâfata götüren bir yol olduğu sonucu, Zemahşerî (ö. 538/1144), Taberî (ö. 319/923), Râzî (ö. 606/1210), Mâtürîdî (ö. 333/944) ve Kurtubî (ö. 671/1273) gibi müfessirlerin yorumlarında da benzer şekilde ifade edilmiştir.

Zemahşerî'nin yanında, konunun daha iyi anlaşılması için ele aldığımız diğer müfessirlerin görüşleri ile Zemahşerî'nin görüşleri paralellik göstermektedir. Cennet ehline verilecek nimetler konusunda yapılan tasvirler genellikle aynıdır. Bu tasvirlerin benzer olmasının sebebi, müfessirlerin aynı kaynaklardan rivâyet almış olmalarıdır. Bununla birlikte, mezhepleri ilgilendiren konular arasında müfessirler arasında farklılıklar görülmektedir. Örneğin, Mâtürîdî'nin cennetin yaklaştırılması konusundaki bakış açısı ile Zemahşerî'nin görüşü arasında belirgin farklar bulunmaktadır.

Zemahşerî'nin tefsirinde, cennet ve cennet kavramını konu edinen âyetler önemli bir yer tutar. Bu bağlamda Adn, Firdevs ve Me'vâ cennetleri tefsirinde geniş yer bulur ve birçok âyette ele alınır. Bu cennetlerde köşkerin, nehirlerin ve kıymetli madenlerin bulunduğu dair bilgilerin verilmesi, cennetin güzellik, huzur ve nimetlerle dolu ebedî bir hayatın mükâfatı olarak sunulduğunu göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Hanbel, Ebû 'Abdullâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - 'Âdil Murşid v.dğr. 50 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Algül, Hüseyin. "Emîn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/111. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Başaran, Selman. "el-Fâik fî Garîbi'l-Hadîs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/102. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Beyânu'l-Hak en-Nisâbüri, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. Ebî el-Hasen b. el-Huseyn el-Ğaznevî. *İcâzu'l-Beyân 'an Me'ânî'l-Kur'an*. thk. Hanîf b. Hasen el-Kâsimî. Beyrut: y.y., 1415.
- Beydâvî, Ebû Sa'id 'Abdullâh b. 'Omer el-Şîrâzî el-. *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Te'vil*. thk. Muhammed 'Abdurrahman el-Mar'aşlı. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 1418.
- Beyhaķî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. 'Alî el-Hüsrevcirdî el-. *el-Ba's ve'n-Nuşûr*. thk. 'Âmir Ahmed Ḥaydar. 1 Cilt. Beyrut: m, 1406/1986.
- Buḥârî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. İsmâ'il b. İbrâhîm el-Buḥârî el-. *el-Câmi'u's-şahîh*. thk. Muhammed Zuheyr en-Nâsir. 9 Cilt. Beyrut: Dâru Tavķi'n-Necât, 1422.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. 2 Cilt. Kızılay/Ankara: Fecr Yayınevi, [2. baskı], 1996.
- Çağrııcı, Mustafa. "Sıdk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/98-100. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Çelik, Beşir. "Kur'an'da Zikri Geçen Renkler ve Renklerle Verilen Mesajlar". *Süirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (2019), 81-100.
- Dârimî, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. 'Abdurrahman et-Temîmî ed-. *Sunenu'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm 'Esed ed-Dârânî. 4 Cilt. Suud-i Arabistan: Dâru'l-Muğnî, 1412/2000.
- Doğan, Mehmet. *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Yazar Yayınları, 2014.
- Dokumaci, Meryem. "Renklerin İnsan Yaşamındaki Etkileri ve Renklerin Tarih Boyunca Yolculuğu". *Takvim-i Vekayi* 8/2 (2020), 120-131.
- Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberî. *Câmiu'l-Beyan fî Te'vili Âyi'l-Kur'an*. 9 Cilt. Hisar Yayınevi, 2021.
- Ebû Ḥayyân, Muhammed b. Yûsuf b. 'Alî b. Yûsuf b. Ḥayyân el-Endelüsî. *Tuhfetu'l-Erib bi mâ fî'l-Kur'an mine'l-Ğarîb*. thk. Semîr el-Meczûb. 1 Cilt. Mektebetü'l İslâmi, 1403/1983.
- Ebû Muhammed el-Beğavî, el-Hüseyin b. Mes'ûd b. Muhammed b. el-Ferrâ'. *Şerhu's-Sunne*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût - Muhammed Zuheyr eş-Şâviş. 15 Cilt. Dımaşķ; Beyrut: el-Mektebi'l-İslâmî, 1403/1983.
- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu'aym Ahmed b. 'Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. *Hilyetu'l-Evliyâ' ve Tabakâtu'l-Aşfiyâ'*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî; Dâru'l-Fikr li't-Tabâ'ati ve'n-Neşri; Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1394/1974.

- Ebû Nuaym el-İşfahânî, Ebû Nu‘aym Aḥmed b. ‘Abdillâh b. İshâk el-İşfahânî. *Şıfatı'l-Cenne*. thk. ‘Alî Rıdâ ‘Abdullâh. 6 Cilt. Dımaşk: Dâru'l-Me'mûn, ts.
- Ebû Ya'lâ, Ebû Ya'lâ Aḥmed b. ‘Alî el-Mevşılî. *Musnedu Ebî Ya'lâ*. thk. Ḥuseyn Selîm Esed. 13 Cilt. Dımaşk: Darü'l-Me'mun li't-Türas, 1404/1984.
- Ebu'l Al'â Mevdûdî. *Tefhimu'l Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*. çev. Muhammed Han Kayanî. thk. Cemil Çiftçi. 7 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 2005.
- Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî. *Ru'usu'l-mesâil*. thk. Abdullah Nezir Ahmed. Daru'l-Beşairi'l-İslâmiyye, 1407.
- Erbaş, Ali. “Melek”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/37-39. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Aḥmed b. el-Herevî el-. *Tehzîbu'l-Luğa*. thk. Muhammed ‘Avḍ Mir‘ab. 8 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-‘Arabî, 2001.
- Halil bin Ahmed, Ebû ‘Abdurrahmân el-Ḥalîl b. Aḥmed el-Ferâhidî. *Kitâbu'l-‘Ayn*. thk. Mehdî el-Maḥzûmî - İbrâhîm es-Sâmerrâ'î. 8 Cilt. Beyrut: Mektebetu'l-Hilâl, 1988.
- Hâzin, Ebû'l-Ḥasen ‘Alî b. Muhammed el-. *Lubâbu't-Te'vîl fi Me'ânî't-Tenzîl*. thk. Muhammed ‘Alî Şâhîn. 4 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḥasen b. Dureyd el-Ezdî. *Cemheretu'l-Luğa*. thk. Remzî Munîr Ba'lebekkî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-‘İlm li'l-Melâyîn, 1408/1987.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr b. Ebî Şeybe ‘Abdullâh b. el-‘Absî. *el-Kitâbu'l-Muşannef fi'l-Eḥâdis ve'l-‘Âşâr*. thk. Kemâl Yûsuf el-Ḥût. 7 Cilt. Riyad: Mektebu'r-Ruşd, 1409.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Şıfatı'l-Cenne*. thk. ‘Amr ‘Abdulmun'im Selîm. 1 Cilt. Kahire; Cidde: Mektebetu ibn Teymiyye, ts.
- İbn Ebü'd-Dünyâ, Ebû Bekr ‘Abdullâh b. Muhammed b. ‘Ubeyd el-Kureşî el-Bağdâdî. *Şıfatı'l-Cenne ve mâ E'adde'llâhu li-Ehlihâ min'en-Ni'am*. thk. ‘Abdurrahîm Aḥmed ‘Abdurrhîm el-‘Asâsile. 1 Cilt. Beyrut: Müessesetu'r-Risale, 1417/1997.
- İbn Fâris, Ebû'l-Ḥuseyn Aḥmed b. Fâris el-Ḳazvînî. *Mu'cemu Mekâyisi'l-Luğa*. thk. ‘Abdusselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Ḥaldûn, Ebû Zeyd ‘Abdurrahman b. Muhammed b. Muhammed b. Ḥaldûn. *Dîvânu'l-Mubtede' ve'l-Haber fi Târîhi'l-‘Arab ve'l-Berber ve men ‘Âşarahum min Zevî's-Şe'ni'l-Ekber*. thk. Ḥalîl Şehâde. Beyrut: Daru'l-Fikr, 1408/1988.
- İbn Ḥallikân, Ebû'l-‘Abbâs Aḥmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Ḥallikân el-İrbilî. *Vefiyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân*. thk. İhsân ‘Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru Şâdır, 1391.
- İbn Ḥıbbân, Ebû Ḥâtım Muhammed b. Ḥıbbân el-Bustî. *es-Şahîh*. thk. Şu'ayb el-‘Arna'ût. 18 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1408/1988.
- İbn Kayyım, el-Cevziyye. *Ruhları Sevinç Ülkesine Nağmeler Söyleyerek Sürükleyen Cenneteki Hayat*. çev. İsmail Hakkı Sezer. Konya: Uysal Kitabevi, 2. Basım, 1994.

- İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmî b. Muhammed Selâme. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1420/1999.
- İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn 'Abdullâh b. Aḥmed b. Muhammed b. Kudâme el-Cemmâ'îlî. *Ravdatu'n-Nâzır ve Cennetu'l-Munâzır fî Usûli'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. 2 Cilt. b.y.: Muessesetu'r-Reyyân, 1423/2002.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Muslim b. Kuteybe ed-Dîneverî. *el-Cerâsîm*. thk. Muhammed Câsim el-Ḥamîdî. 2 Cilt. Dımaşk: Vezâratu's-Şekâfe, ts.
- İbn Kuṭluboğâ, Ebû'l-Fidâ' Kâsım b. Kuṭluboğâ el-Cemâlî. *Tâcu't-Terâcim*. thk. Muhammed Ḥayr Ramaḍân Yûsuf. Dımaşk: y.y., 1413/1992.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b Mûkerrem b Ali el-Ensârî. *Lisanü'l-Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sadır, 1414.
- İbn Sîde, Ebû el-Ḥasan 'Alî b. İsmail b. Sîde el-Mursî. *el-Muḥkem ve'l-muḥîtu'l-a'zam*. thk. 'Abd el-Ḥamîd Hendâvî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbn Teymiyye, Ebû'l-'Abbâs Taḳıyyüddîn Aḥmed b. 'Abdilḥalîm b. Mecdiddîn 'Abdisselâm el-Ḥarrânî. *er-Red alâ men Kâle bifenâ'i'l-Cenne ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Aḳvâl fî Zâlik - İbn Teymiyye*. thk. Muhammed b. Abdullâh es-Semherî. Riyad: y.y., 1415/1995.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed 'Abdullâh b. Vehb el-Mıṣrî el-Ḳureşî. *el-Câmi' fî'l-Ḥadîs*. thk. Muṣṭafâ Ḥasen Ḥuseyn Muhammed Ebû'l-Ḥayr. 1 Cilt. Riyad: Dar'ül İbni Cevzi, 1416/1995.
- İbn 'Abdisselâm, Ebû Muhammed 'Abdul'aziz b. 'Abdisselâm ed-Dimeşkî. *Tefsîru'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullâh b. İbrahîm el-Vehbî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Ḥazm, 1416/1996.
- İbnu'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. el-Ḳâsım. *ez-Zâhir fî Me'ânî Kelimâti'n-Nâs*. thk. Ḥâtım Şâlih ed-Dâmin. 2 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1412/1992.
- İbnu'l-Fâḥir, Ebû Aḥmed Ma'mer b. Abdilvâhid b. Recâ' b. Abdilvâhid b. Muhammed b. el-Fâḥir el-Ḳureşî es-Semerḳandî el-İşbahânî. *Mûcebâtu'l-Cenne - İbnu'l-Fâḥir*. thk. Nâşir b. Aḥmed b. en-Neccâr ed-Dimyâṭî. b.y.: y.y., 1423/2002.
- İbnu'l-Ḳattâ' eş-Şıkkillî, Ebû'l-Ḳâsım 'Alî b. Ca'fer b. 'Alî es-Sa'dî. *Kitâbu'l-Ef'âl*. 3 Cilt. b.y.: 'Âlemü'l-Kütüb, 1403/1983.
- İbnu'l-Mubârek, Ebû 'Abdurrahmân 'Abdullâh b. Mubârek b. Vâdiḥ et-Turkî. *ez-Zuhd ve'r-Reḳâ'ık l'ibni'l-Mubârek ve'z-Zuhd li Nu'aym b. Hammâd*. thk. Ḥabîburrahmân el-'A'zamî. 2 Cilt. Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye. *el-Mühezzebü min Medâricu's-Sâlikîn*. thk. Salih Ahmed eş-Şamî. Dımaşk: Daru'l-Fıkr, 1426.
- İmam Gazzâlî. *İhyâ*. çev. Mustafa Çağrıncı. 4 Cilt. İzmir: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Baskı., 2020.
- İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-. *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. çev. Abdalbaki Güneş - Mehmet Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 3. Basım, 2012.

- Kılıç, Hulusi. "Esâsü'l-Belâga". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/357. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kurtubî, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Ahmed el-Hazrecî el-. *el-Câmi' li-Âhkâmi'l-Kur'an*. thk. Ahmed el-Berdûnî-İbrahim İtfeyyîş. 20 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-Mışriyye, 1384/1964.
- Kutub, Seyyid. *Fî Zilâli'l-Kur'an*. 17 Cilt. Beyrut: Dâru's- Şurûk, 1412.
- Mâtûrîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-. *Te'vîlâtü Ehli's-Sunne*. thk. Mecdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen 'Alî b. Muhammed el-Başrî el-. *en-Nuket ve'l-'Uyûn*. thk. es-Seyyid b. 'Abdimağşûd b. 'Abdirrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, ts.
- Ma'mer b. Râşid, Ebû 'Urve Ma'mer b. Râşid el-Ezdî. *el-Câmi'*. thk. Hâbü'r-Rahmân el-'A'zamî. 12 Cilt. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1403/1982.
- Mucâhid b. Cebr, Ebû'l-Haccâc Mucâhid b. Cebr el-Kureşî. *Tefsîru Mucâhid*. thk. Muhammed 'Abdu's-Selâm Ebû'n-Nîl. 2 Cilt. Mısır: Darü'l-Fikri'l-İslamiyye, 1410/1989.
- Muhammed Ebû Mûsâ. *El-belâgetu'l-Kur'aniyye fî Tefsiri'z-Zemahşerî ve Esâruh fî Dirâsâti'l-Belâgiye*. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî. *Mu'cemu'l-Mufehres Li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Kahire: Kitâbu's-Şâ'b, 1378.
- Muhammed Hüseyin ez-Zehabi. *et-Tefsir ve'l-müfessirun*. 3 Cilt. Mektebetu Musab bin Ümeyr el İslamiyye, 2004.
- Muâtil b. Suleymân, Ebû'l-Hasen Muâtil b. Suleymân el-Belhî. *Tefsîru Muâtil b. Suleymân*. thk. 'Abdullâh Mağmûd Şehâte. 5 Cilt. Beyrut: Daru 'Ihyai't-Turâs, 1423.
- Nesâ'î, Ebû 'Abdurrahmân Ahmed b. Şu'ayb el-Horâsânî en-. *es-Sunenu'l-Kubrâ*. thk. Hasen 'Abdulmun'im. 10 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1421/2001.
- Nesefî, Ebû'l-Berekât 'Abdullâh b. Ahmed en-. *Medâriku't-Tenzîl ve Hakâiku't-Te'vîl*. thk. Yûsuf 'Alî Budeyvî. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Ṭayyib, 1419/1998.
- Oral, Osman. "Muhammed Zâhid El-Kevserî'nin Hulûd/Cennet ve Cehennem Ebedîliği Konusuna Yaklaşımı". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/3 (2015), 87-108.
- Özervanlı, M. Sait. "Firdevs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/123-124. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Öztürk, Mustafa - Mertoğlu, M. Suat. "Zemahşerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/235-238. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Prof. Dr. İsmâil Cerrahoğlu. "Zemahşerî ve Tefsiri". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (ts.).
- Râzî, Ebû 'Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-. *Mefâtihu'l-Ğayb*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru 'Ihyai't-Turâsi'l-'Arabî, 1420.
- Şâhib, Ebû'l-Kâsım İsmail b. 'Abbâd eṭ-Ṭâlikânî eş-. *el-Muḥîṭ fî'l-Luğa*. 2 Cilt. b.y.: y.y., ts.

- Salih b. Ğaramullah el-Ğâmidî. *El-mesâilu'l-İ'tizâliyye fî Tefsîri'l-Keşşâf li'zZemahşerî fî Dav-i Ma Verede fî Kitâbi'l-İntisâf li İbni'l-Münîr*. Riyad: Dâru'l-Endelus Linneşri Vettevzî, 2001.
- Se'âlibî, Ebû Zeyd 'Abdurrahman b. Muḥammed b. eṣ-Se'âlibî eṣ-. *el-Cevâhiru'l-Hisân fî Tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Muḥammed 'Alî Mu'avviḍ - 'Âdil Aḥmed 'Abdulmevcûd. 5 Cilt. Beyrut: Daru 'Ihyai't-Turâs, 1418.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî es-. *Buġyetu'l-Vu'ât fî Ṭabaḳâti'l-Luġaviyyîn ve'n-Nuḥât*. thk. Muḥammed Ebû'l-Faḍl İbrahim. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Aşriyye, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî es-. *ed-Durru'l-Mensûr*. 8 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fikri, ts.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî es-. *Miftâhu'l-Cenneti fî'l-İhticâc bi's-Sunneti*. Medine: y.y., 1409/1989.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn 'Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muḥammed el-Ḥuḍayrî es-. *Ṭabaḳâtu'l-Mufessirîn*. thk. 'Alî Muḥammed 'Umar. 1 Cilt. Kahire: Mektebetül-vehbiyye, 1396.
- Şahin, M. Süreyya. "Cin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/5-8. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Şakir, Mahmud. *İslam Tarihi*, 1995.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-. *Câmi'u'l-Beyân fî Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Aḥmed Muḥammed Şâkir. 24 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1420/2000.
- Ṭaberî, Ebû Ca'fer Muḥammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmilî eṭ-. *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli 'Âyi'l-Kur'ân*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 26 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Ṭahâvî, Ebû Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed el-Mıṣrî eṭ-. *Şerḥu Muşkili'l-âşâr*. thk. Şu'ayb el-'Arna'ût. 16 Cilt. Beyrut: Mu'essesetu'r-Risâle, 1415/1994.
- Ṭayâlisî, Ebû Dâvûd Suleymân b. Dâvûd el-Başrî et-. *el-Musned*. thk. Muḥammed b. 'Abdulmuḥsin et-Turkî. 4 Cilt. Mısır: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû 'İsâ Muḥammed b. 'İsâ et-. *es-Sunen*. thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1998.
- Topaloĝlu, Bekir. "Cennet (Cennetin İsimleri)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/376-386. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Topaloĝlu, Bekir. "Hûri". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/387-390. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Topbaş, Osman Nuri. *40 Soru 40 Cevap*. İstanbul: Erkam Yayınları, 2015.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû 'Abdullâh Yâkût b. 'Abdullâh er-Rûmî. *Mu'cemu'l-'Udebâ = İrşâdu'l-Erîb ilâ Ma'rîfeti'l-Edîb*. thk. İḥsân 'Abbâs. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1414/1993.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Adn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 1/390-391. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.

- Yavuz, Yusuf Şevki. "A'râf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/259. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Gılman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/50. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Zebîdî, Muḥammed b. Muḥammed b. 'Abdurrezzâk ez-. *Tâcu'l-'Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*. thk. Heyet. 34 Cilt. b.y.: Dâru'l-Hidâye, 1205.
- Zehebî, Ebû 'Abdillâh Şemsüddîn Muḥammed b. Aḥmed b. 'Osmân ez-. *el-'İber fî Haberî men Ğaber*. thk. Ebû Hâcir Muḥammed Zağlûl. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, ts.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Fâik fî Ğaribi'l-Ḥadiş*. thk. 'Alî Muḥammed el-Bicâvî -Maḥmud Ebû'l-Faḍl İbrahim. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *el-Keşşâf 'an Ḥakâiki Ğavâmiği't-Tenzil*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1407.
- Zemaḥşerî, Ebû'l-Kâsım Maḥmûd b. 'Amr ez-. *Esâsu'l-Belâğa*. thk. Muḥammed Bâsil 'Uyûnu's-Sevd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1998.
- Zeynuddîn er-Râzî, Ebû 'Abdullâh Muḥammed b. Ebî Bekr b. 'Abdulkâdir el-Ḥanefî. *Muḥtâru's-Şihâh*. thk. Yûsuf eş-Şeyḥ Muḥammed. Beyrut; Sayda: ed-Dâru'n-Nemûzeciyye, 1420/1999.
- Żiyâeddin el-Maḥdisî, Ebû 'Abdillâh Żiyâüddîn Muḥammed b. 'Abdilvâhid b. Aḥmed. *Şifatu'l-Cenne*. thk. Şabrî b. Selâme Şâhîn. 1 Cilt. Riyad: Daru Belensiyye, 1423/2002.
- 'Abdurrezzâk, Ebû Bekr 'Abdurrezzâk b. Hemmâm es-Şan'ânî. *Tefsîru 'Abdurrezzâk*. thk. Maḥmûd Muḥammed 'Abduh. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, 1419/1999.